

**Polonika w kolekcji grafiki
w Państwowym Muzeum
Historii Religii w Petersburgu**

Tomasz Jakubowski

Warszawa 2022

Komitet Redakcyjny

DOROTA JANISZEWSKA-JAKUBIAK (PRZEWODNICZĄCA), MAGDALENA GUTOWSKA,
KAROL GUTTMEJER, PIOTR ŁUGOWSKI, AGNIESZKA TYMIŃSKA, OLGA KUCHARCZYK

Redaktor serii

KAROL GUTTMEJER

Koordynator projektu

KAROL GUTTMEJER

Recenzenci

DR KAMILA PIJANOWSKA, DR IZABELA PRZEPAŁKOWSKA

Redakcja i korekta

MAŁGORZATA MERKEL-MASSÉ

Tłumaczenia na język angielski

ALEKSANDRA IDZIKOWSKA

Tłumaczenie z języka rosyjskiego

NATALIA MIZERNIUK-ROTKIEWICZ

Projekt okładki, opracowanie graficzne i skład

PIOTR MOLSKI

© Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, 2022

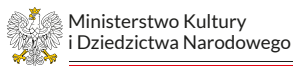
© fotografie: Państwowe Muzeum Historii Religii w Petersburgu

© Tomasz Jakubowski, 2022

Wydawca

NARODOWY INSTYTUT POLSKIEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ZA GRANICĄ POLONIKA
UL. MADALIŃSKIEGO 101, 02-549 WARSZAWA, E-MAIL: KONTAKT@POLONIKA.PL; WWW.POLONIKA.PL

Instytucja nadzorująca

ISBN 978-83-66172-57-9

Nakład: 250 egzemplarzy

Papier: Magno Volume Mat 115 g

Złożono krojami Minion Pro, Zapf HumanistPL

Druk: PRO-PRINT Usługi Poligraficzne Piotr Piwkowski

Okładka: A. Jiras, Przed kościołem, pocztówka, przed 1939;

Wyklejki: Święty Elias, oleodruk, 1883; Grób Chrystusa, oleodruk, 1880

Spis treści

OD WYDAWCY	7
FROM EDITOR	9
WSTĘP	11
ROZDZIAŁ I	
<i>Rękopisy.</i>	39
ROZDZIAŁ II	
<i>Drzeworyty ludowe</i>	77
ROZDZIAŁ III	
<i>Oleodruki</i>	95
ROZDZIAŁ IV	
<i>Pocztówki</i>	221
ROZDZIAŁ V	
<i>Fotografie katedry ormiańskiej we Lwowie</i>	285
ROZDZIAŁ VI	
<i>Zbiór rycin T. Lipińskiego.</i>	303
ROZDZIAŁ VII	
<i>Wizerunki Matki Boskiej</i>	321

ROZDZIAŁ VIII	
<i>Wizerunki Chrystusa</i>	369
ROZDZIAŁ IX	
<i>Portrety, wizerunki świętych i błogosławionych oraz sceny z nimi związane</i>	399
ROZDZIAŁ X	
<i>Miejscowości</i>	449
ROZDZIAŁ XI	
<i>Ryciny z książek, tek i albumów</i>	479
ROZDZIAŁ XII	
<i>Karykatury</i>	501
ROZDZIAŁ XIII	
<i>Varia</i>	511
ELENA KRAWCOWA, JULIA ROGOWA	
<i>Gramoty pińskie</i>	553
SUMMARY.	567
WYKAZ ZAKŁADÓW LITOGRAFICZNYCH	577
SKRÓTY.	579
BIBLIOGRAFIA	581
INDEKS OSOBOWY	587

Od Wydawcy

Badanie polskich śladów w świecie nie wszędzie i nie zawsze się udaje. Czasami trudności obiektywne badacze przełamują dzięki kontaktom naukowym z pracownikami zagranicznych instytucji. W 2019 r. dr Tomasz Jakubowski za sprawą takich właśnie kontaktów dotarł do Działu Grafiki Państwowego Muzeum Historii Religii w Petersburgu. Projekt badawczy Instytutu POLONIKA pozwolił na rozpoznanie zbiorów pod kątem materiałów o polskiej proweniencji. Efektem tej pracy było wyselekcjonowanie 429 obiektów i opracowanie katalogu, poprzedzonego obszernym naukowym wprowadzeniem. Po otrzymaniu tego katalogu podjęliśmy decyzję o jego publikacji ze względu na unikatowy charakter zbioru.

W tym miejscu należy podziękować dyrekcji i pracownikom Muzeum Historii Religii za udostępnienie kolekcji, za pomoc i zaangażowanie na każdym etapie powstawania katalogu oraz za przekazane wysokiej jakości fotografii obiektów umieszczonych w tej pracy. Materiał jest bardzo zróżnicowany. Obejmuje drzeworyty ludowe, oleodruki religijne, kartki pocztowe, te świąteczne często ilustrujące obyczaje i życie wsi, ryciny z przedstawieniami postaci i scen historyczny czy wizerunkami świętych, ale także fotografie, grafiki ukazujące budynki sakralne. Dlaczego decyzja o publikacji?

Trzeba podkreślić, że jest to pierwsza w polskiej literaturze przedmiotu tak duża i całościowa próba usystematyzowania obiektów bardzo różnorodnego typu mieszczących się w jednym dziale konkretnej placówki. Wiele z nich nie było do tej pory znanych i są publikowane po raz pierwszy. Znaczną grupę prezentowanych obiektów, obejmującą 64 pozycje, stanowią oleodruki, często sytuowane poza „sztuką wysoką”, marginalizowane, które nadal nie mają fachowych opracowań w języku polskim, choć są niezwykle interesującą częścią produkcji graficznej w XIX i XX w. Tutaj pokazujemy reprezentatywny przekrój tego rodzaju produkcji, duży i niespotkany dotychczas w takiej skali zbiór. Uwagę przyciągają również inne kategorie grafik, czy to drzeworyty, czy okolicznościowe pocztówki. Ale katalog zaczyna się od niezwykłego cymelium.

To kilkanaście pergaminowych dokumentów pochodzących z XVI, XVII i XVIII wieku, między innymi jeden wydany przez królową Bonę i dwa przez króla Władysława IV.

I to tylko ilustracja tego, jak różne polskie dokumenty i pamiątki przeszłości na skutek zawirowań historii trafiały w odległe miejsca. Ta książka, choćby z tego powodu jest ważna, że zawarty w niej unikatowy materiał stanowi obraz polskich losów.

Dorota Janiszewska-Jakubiak
Dyrektor Instytutu POLONIKA

From the Editor

Researching Polish traces in the world is not always and everywhere possible. Sometimes the objective difficulties are overcome by researchers themselves thanks to their scientific and academic contacts with employees of other institutions. In 2019, it was thanks to such contacts that Tomasz Jakubowski reached the Department of Graphics of the The State Museum of the History of Religion in Saint Petersburg. As part of a research project of the POLONIKA Institute, he examined this collection in terms of objects of Polish origin. His work resulted in a carefully selected catalogue of 429 objects, preceded by an extensive scientific introduction. Having received this catalogue, we have decided to publish it due to the unique nature of the collection.

At this point, we should thank the Museum and its employees for making the collection available, for their help and commitment at every stage of creating the catalogue, and for providing high-quality photographs of the objects included in the catalogue. The content is very diverse. It includes folk woodcuts; religious oleo prints, illustrations of holidays, customs and folk scenes, representations of historical figures and scenes, images of saints, but also photographs and graphics depicting religious buildings. Where does the decision to publish come from?

It should be emphasized that this is the first such a large and comprehensive attempt in Polish literature to systematize such diverse types of objects housed by one department of a given institution. Most of them have not been known so far and are to be published for the first time. A significant group of the presented objects, 64 items in total, are oleo prints, which are often placed outside of 'high art' and marginalized; although they constitute an extremely interesting part of graphic production from the 19th and 20th centuries they still have not been mentioned in literature on the subject in Polish. This catalogue presents a representative overview of this type of objects, which constitute a large and previously unknown collection

on such a scale. Other categories of graphics attract attention, be it woodcuts or occasional postcards. However, the catalogue begins with unusual rare items. These are several parchment documents from the 16th, 17th and 18th centuries, including one issued by Queen Bona and two by King Władysław IV.

And this is just an example of how various Polish memorabilia of the past and documents found their way to distant places as a result of historical turmoil. This book is important, if only for this reason, because its unique content reflects Polish fate.

Dorota Janiszewska-Jakubiak
Director of the POLONIKA Institute

Wstęp

Polonika zgromadzone w Państwowym Muzeum Historii Religii¹ w Petersburgu były do tej pory badane bardzo pobieżnie i w sposób przypadkowy². Dzięki kwerendzie przeprowadzonej w maju 2019 r. udało się wyróżnić pokaźny i ciekawy zbiór liczący ponad 400 obiektów przechowywanych w dziale Religie Zachodu. Grafika (Религии Запада. Графика). Jest on różnorodny i oddaje dzieje oraz charakter samego muzeum.

Muzeum zostało otwarte 15 listopada 1932 r. jako Muzeum Historii Religii Akademii Nauk ZSRR (Музей истории религии Академии наук СССР), w 1954 r. nazwane Muzeum Historii Religii i Ateizmu Akademii Nauk ZSRR. Mieściło się w dawnym soborze Kazańskiej Ikony Matki Bożej. W 1990 r. przemianowano je znowu na Muzeum Historii Religii, a rok później podjęto decyzję o przeniesieniu go do nowej siedziby przy ul. Poczdamskiej 14 (ros. Почтамтская ул., 14, Санкт-Петербург, Ленинградская обл., 190000), co nastąpiło dopiero w 2000 r. Od tej pory rozpoczął się rozwój placówki, w której obecnie znajdują się profesjonalne pracownie konserwatorska i fotograficzna oraz znakomicie wyposażone magazyny. Prowadzi ona szeroko zakrojoną działalność naukową i kulturalną, stopniowo opracowując swoje kolekcje.

Muzeum powstało „na surowym korzeniu”, miało to związek z otwartą w 1930 r. w Pałacu Zimowym ogromną wystawą antyreligijną. Pokazano na niej obiekty pochodzące z Muzeum Antropologii i Etnografii Piotra Wielkiego (Kunstkamera), Biblioteki Akademii Nauk w Petersburgu (wówczas biblioteka Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie), Ermitażu oraz muzeów Rosji. Stanowiły one pierwszą kolekcję otwartego w 1932 r. nowego muzeum w dawnym soborze Kazańskiej Ikony Matki Bożej. W 1947 r. do Muzeum Historii Religii w Leningradzie trafiły obiekty pochodzące ze zlikwidowanego wówczas moskiewskiego Centralnego Muzeum Historii Religii (powstałe w 1929 r., do 1942 r. nosiło nazwę Centralnego Muzeum Antyreligii – Центральный антирелигиозный музей).

¹ Ros. Государственный музей истории религии, dalej jako skrót GMIR.

² Saratowicz-Dudyńska, Szewczyk-Prokurat, Raszkowa 2015.

W 1951 r. odbyła się w soborze Kazańskiej Ikony Matki Bożej duża wystawa, wówczas obiekty z części zatytułowanej *Historia papieństwa i inkwizycji*, pozostały już w leningradzkim muzeum. W latach 1952–1953 do muzeum dotarły kolejne zbiory z nieistniejącego już Centralnego Muzeum Antyreligijnego w Moskwie, w tym szczególnie nas interesujące dwa wagony z 92 skrzyniami zawierającymi dokumenty i książki z biblioteki, wywiezione w 1939 r. z Wyższego Seminarium Duchownego znajdującego się we franciszkańskim klasztorze w Pińsku, które w dokumentach określane były jako „Materiały pińskie” lub „Dokumenty pińskie”³. Przez kolejne lata muzeum zasilane było zakupami oraz sporadycznie darami osób, które powierzały mu swoje pamiątki rodzinne. W tak zbudowanej kolekcji, obok dużego fragmentu zbiorów pochodzącego z Pińska, znalazły się niewielkie zespoły lub pojedyncze egzemplarze obejmujące szeroko rozumiane polonika.

Polonika

W wielu działach Państwowego Muzeum Historii Religii w Petersburgu znajdują się polonika. Ich wyodrębnienie stanowi duży problem dla kuratorów, bowiem często są to pojedyncze obiekty pośród całej dużej kolekcji, jak w wypadku judaików. Czasem dzięki określeniu języka dokumentu w opisie katalogowym udaje się wyodrębnić taką grupę. Zbiory Państwowego Muzeum Historii Religii związane są z historią nie tylko Europy Wschodniej czy też Środkowo-Wschodniej, ale także przyległych do Rosji państw azjatyckich, tak więc polonika stanowią znikomy procent muzealnych kolekcji. Szacunkowe liczby poloników⁴, według informacji uzyskanych w poszczególnych działach, wyglądają następująco:

Dział **Grafiki** (Религии Запада. Графика) – ok. 1000 poz.

Dział **Rzeźb, monet i medali** (Религии Запада. ДПИ) – ok. 4000 poz.

Dział **Malarstwa** (Религии Запада. Живопись) – ok. 20 poz.

Dział **Starych Druków** (Редкая книга) – ok. 200 poz.⁵

Dział **Judaików** (Иудаизм) – 1 obraz, pojedyncze grafiki związane z Polską, ale także sprzęty liturgiczne, druki i tym podobne pochodzące z synagog istniejących niegdyś na wschodnich terenach Rzeczypospolitej⁶.

Dział **Fotografii** (Гератека) – brak danych⁷.

³ Szerzej o historii „materiałów pińskich” zob. esej Eleny Krawcowej i Julii Rogowej.

⁴ Chciałbym podkreślić, że informacje te są tylko szacunkowe, ponieważ moja praca dotyczyła jedynie Działu Grafiki, pozostawiając otwartą kwestię opracowania pozostałych poloników muzeum.

⁵ Za informację dziękuję p. Jegorowi Zubkowi, kuratorowi zbiorów.

⁶ Za informację dziękuję p. Ałlie Sokołowej, kuratorce zbiorów.

⁷ Jest to największy z działów muzeum. Ze względu na nieukończone prace przy katalogowaniu oraz na ich wielkość udało się jedynie uzyskać wiadomość, że na pewno jakieś polonika się w nim znajdują. Obecnie ich liczba nie jest jeszcze znana.

Pomimo profesjonalnej kadry specjalistów Państwowe Muzeum Historii Religii nie jest w stanie zająć się polonikami. Jak wiele muzeów na świecie na pierwszym miejscu stawia opracowanie obiektów najcenniejszych dla swojej kultury, w dalszej kolejności zaś z innych krajów, nie tylko zresztą z Polski. Czasami przypadek powoduje większe zainteresowanie danymi zbiorami. Tak się zdarzyło, gdy w Państwowym Muzeum Historii Religii odkryto ołtarz z kaplicy Zamku Królewskiego w Warszawie. Doprowadziło to do współpracy kuratorek obu instytucji Anny Saratowicz-Dudyńskiej i Danuty Szewczyk-Prokurat z Raisą Raszkową, które szczegółowo opisały dzieje tego obiektu (nr inw. B-8497-III)⁸. Poza Działem Grafiki, będącym podstawą moich badań, udało się także pozyskać kilka informacji odnośnie działów starych druków i judaików, które to informacje warte są przytoczenia.

W Dziale Starych Druków znajduje się ok. 200 książek, z których znaczna część opisana jest w internetowym katalogu muzeum⁹. Książki zostały opracowane rzetelnie, za sprawą bibliografii Karola Estreichera, bo to nią przede wszystkim się posłużono. Problemem jest natomiast rozpoznanie zapisów proveniencyjnych, które z punktu widzenia historii księgozbiorów polskich i wydawnictw działających na terenie Rzeczypospolitej są tak naprawdę najcenniejsze¹⁰.

W kolekcji udało wyróżnić się 174 książki, z których 98 zostało wydanych w Krakowie. Około połowa z nich drukowana była w języku polskim, a pozostałe w języku łacińskim. Osobną grupę stanowią te wydane w Wilnie (21), we Lwowie (4) i w Nowogródku (2). Jak wspomniano mają one różne znaki proveniencyjne w tym superekslibrisy. W kolekcji znajduje się 15 książek związanych z Sapiehami, które nie są znane w literaturze przedmiotu. W dwunastu z nich podano informację, że Kazimierz Leon Sapieha (1609–1650), podkanclerzy litewski i znany bibliofil, podarował je Akademii Jezuickiej w Wilnie ok. połowy XVII w. Kolejne trzy zawierają superekslibris Jana Fryderyka Sapiehy (1680–1751). Dwie z nich stały się później własnością Aleksandra Antoniego Sapiehy (1773–1812), który przekazał je, jak wynika z wpisów, Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie (ok. 1810). Innych 13 książek pochodzi z Cesarskiej Rzymskokatolickiej Akademii Duchownej¹¹ w Petersburgu, w której kształcili się księża pochodzący głównie z terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W starodrukach odnajdujemy więc takie wpisy proveniencyjne, jak „Bibliotheca Sapehiana”, ale też oznaczenia Akademii Połockiej (wcześniej Kolegium Jezuickiego w Połocku), Akademii Jezuitów w Wilnie, luteńskiego gimnazjum w Elblągu, Archidiecezji Gnieźnieńskiej oraz kaplicy pw. św. Barbary w Wysokich Litewskich (Białoruś), należących niegdyś do Sapiehów.

W Dziale Judaików przechowywany jest obraz *Mord w Żytomierzu*¹² (nr inw. E-712-VII), który uchodzi za zaginiony i nie był do tej pory wzmiankowany w literaturze. W centralnej części

⁸ Saratowicz-Dudyńska, Szewczyk-Prokurat, Raszkowa 2015.

⁹ <https://sites.google.com/view/gmir/catalogue>.

¹⁰ Na marginesie dodam, że jedna z grafik oznaczona została znakiem własnościowym znakomitego kolekcjonera i dziewiętnastowiecznego badacza dziejów Litwy Eustachego Tyszkiewicza.

¹¹ Po zlikwidowaniu placówki, jej zbiory częściowo znalazły się w Lublinie i stały się załącznikiem Biblioteki KUL.

¹² Historia przedstawienia wiąże się z procesem, jaki wszczął w 1753 r. koadiutor kijowski, późniejszy biskup krakowski Kajetan Sołtyk, przeciw 33 Żydom o rzekomy mord rytualny. Po torturach, podczas których Żydzi przyznali się do winy, 13 z nich skazano na śmierć.

kompozycji przedstawiono grupę mężczyzn trzymających za ręce i nogi nagie dziecko. Stoi ono w misie wypełnionej krwią, ustawionej na stole. Niektórzy z Żydów zadają mu rany w okolicach głowy, klatki piersiowej, lewego boku, rąk i nóg. Ubrania dziecka leżą porzucone pod stołem. Scena odbywa się w drewnianej chacie; pod sufitem zawieszono palący się żyrandol, co wskazuje, że wszystko to dzieje się nocą. U góry w drewnianym dachu pokrytym dachówką, przez niewielkie okno wygląda Żyd pilnujący, czy ktoś nie nadchodzi. Po bokach i u dołu obrazu znajduje się rokokowe obramienie z napisem poniżej kompozycji: *Męczeństwo Dziecięcia Szymona Syna Adama i Ewy Studzińskich, Dziecie puł / czwarta lat mający, w Wielki Piątek przez Żyda schwytany, a w Soboty po szabasie o / krótnie i nie słychanym sposobem, w Karczmie Markowy obok Zytomierza w nocy od / Żydów zamordowany za Panowania Kazimierza IV R. P. 1475. 26 Maja*. Na rewersie, na płótnie widoczna jest pieczęta: W. Koller & Cie in Wien / Silberne Medaille.

Zachowana pieczęć sklepu rozprowadzającego płótna malarskie występuje na wielu obrazach z czwartej ćwierci XIX w., m.in. z kolekcji Muzeum Narodowego w Krakowie¹³. Biorąc pod uwagę stronę malarską i pieczęć zakładu W. Kollera, można założyć, że obraz namalowano w pierwszej połowie XVIII w., a w kolejnym wieku zdublowano.

W publikacji *Legenda o krwi* Joanny Tokarskiej-Bakir, najważniejszym opracowaniu tematu, badaczka opisuje powyższy obraz znając go jedynie z czarno-białej reprodukcji, która była na tyle nieczytelna, że autorka nie mogła zacytować inskrypcji pod kompozycją¹⁴. Podała jednak istotną informację na temat pochodzenia przedstawienia, cytując opracowanie Stanisława Turowskiego, który wspomina „sztych przedstawiający Studzińskiego z ranami, rytowany przez GW we Lwowie z obrazu należącego do Mikołaja Ignacego, arcybiskupa lwowskiego”. Joanna Tokarska-Bakir podała również, że ilustracja znajdująca się w jej opracowaniu, przedrukowana została za antysemitką ulotką prawosławną *Святой мученик младенец Гавриил*, wydaną w Charkowie w 2003 r., a sam obraz miał pochodzić z kościoła w Zborowie¹⁵. Ta sama reprodukcja została umieszczona w internecie na stronach „Gazety Warszawskiej” (19.11.2018) przy ilustracji tekstu z książki Aleksandra Czołowskiego *Mord rytualny*, wydanej sumptem autora we Lwowie w 1899 r.¹⁶

Reasumując, na podstawie przytoczonych danych można stwierdzić, że obraz ukazujący mord rytualny w Żytomierzu, jest tożsamy z obrazem znajdującym się w zbiorach arcybiskupa lwowskiego Mikołaja Ignacego Wyżyckiego (1698/1710–1757) i pochodzi z kościoła w Zborowie. Nie można wykluczyć, biorąc pod uwagę rozpoznanie krótko omówionego tu obrazu, że w Muzeum znajduje się jeszcze wiele niezbadanych poloników, przechowywanych w poszczególnych działach.

¹³ Np. Hipolit Lipiński, *Konik Zwierzyniecki*, 1881 (nr inw. MNK-IIa-124) oraz tego samego autora i tego samego roku *Procesja Bożego Ciała* (nr inw. MNK-IIa-266).

¹⁴ Tokarska-Bakir 2008, s. 299 (też il.).

¹⁵ Co prawda autorka podała, że obraz pochodził z kościoła w Zaborowie, jednak miejscowości tej nie odnotowuje *Słownik geograficzny królestwa polskiego...* Nie można wykluczyć, że Joanna Tokarska-Bakir popełniła błąd, a obraz wisiał pierwotnie w kościele w Zborowie (dawn. pow. złoczowski), znajdującym się na obszarze diecezji lwowskiej, Rafał Nestorow w opracowaniu dotyczącym kościoła w Zaborowie nie wymienia tego obrazu – Nestorow 2005.

¹⁶ <https://gazetawarszawska.com/index.php/historia-2/2451-dr-aleksander-czolowski> [dostęp 27.08.2020].

Dział Grafiki

W dziale tym znajduje się ok. 14 tys. obiektów. Po kwerendzie przeprowadzonej przez kuratorkę kolekcji Nataszę Susłową obiektów określonych jako polonika było ok. 1000. Podczas selekcji materiału przyjęto następujące kryterium: obiekt pochodzi z dawnych ziem polskich w granicach II Rzeczypospolitej; obiekt zawiera inskrypcje w języku polskim, łacińskim, rosyjskim, niemieckim lub innym, ale przedstawienie osoby, budynku, wydarzenia jest ściśle związane z Polską, jej kulturą i historią. Jednak przy takiej procedurze mogły zostać pominięte obiekty z inskrypcją jedynie w języku rosyjskim i powstałe na terenie Rosji, ale odnoszące się np. do polskiej diaspory.

Po przejrzeniu przez piszącego te słowa materiału zgromadzonego w muzeum nastąpiła jego selekcja związana z koniecznością opracowania katalogu, do którego zdecydowano się zakwalifikować 429 obiektów. Pozostałe ok. 650 odrzuconych pozycji to m.in. reprodukcje malarstwa głównie włoskiego z wydawanych przed 1939 r. albumów (ok. 150 szt.). Zawarte one były zarówno w luźnych egzemplarzach, jak i w teczkach, naklejone na podkładki nie miały jednak żadnych znaków proveniencyjnych. Według inwentarza, w dużej mierze pochodziły z Wyższego Seminarium Duchownego w Pińsku i prawdopodobnie były wykorzystywane do edukacji religijnej związanej z tematyką przedstawień, np. Droga Krzyżowa, Wniebowstąpienie, pokłon pasterzy. Znalazły się tutaj także cztery fioletowe tečky zawierające 131 przedstawień scen biblijnych w tym 11 sztuk z niezidentyfikowanego wydawnictwa niemieckiego. Wśród luźnych reprodukcji o tematyce biblijnej większość pochodziła z publikacji *Bóg-Człowiek w opisie Ewangelistów. Nowy synoptyczny przekład czterech Ewangelii w jednej. Na podstawie tekstu greckiego z objaśnieniami opracował Ks. Władysław Szczepański T.J. Z przedmową J. E. Arcybpa J. Bilczewskiego. Dzieło zdobi 34 obrazów Jana Fra Angelika, mapa Palestyny i wiele rycin*, wydanej w Rzymie przez Papieski Instytut Biblijny oraz w Warszawie i Krakowie przez Gebethnera i Wolffa w 1914 r. Dzieło zawiera reprodukcje obrazów Fra Angelica wykonane przez Luigiego Salomone. W zbiorze grafiki znajdują się także wybrakowany egzemplarz pierwszego polskiego wydania *Biblii* Gustava Doré (1873)¹⁷ oraz ok. 250 luźnych ilustracji z tego wydawnictwa.

Ostatnią grupą obiektów nieujętych w katalogu, chociaż nie w całości, jest zbiór tzw. świętych obrazków i niewielkich druczków z modlitwami, ale też druków okolicznościowych. W grupie tej znalazło się ok. 120 tzw. świętych obrazków, z których wiele pochodzi już z drugiej połowy XX w., a nawet z ostatnich lat, czasu pontyfikatu papieża Franciszka. Jednak kilka starszych przykładów umieściłem w katalogu, aby zaznaczyć nie tylko ich obecność wśród poloników Działu Grafiki, ale i zawarty w nich potencjał badawczy. W taki sam sposób postąpiłem w wypadku druków okolicznościowych i druków z modlitwami. W katalogu znalazły się te, które można było związać czy to z wydarzeniami historycznymi, czy to z konkretnymi osobami, np. dzięki odręcznej dedykacji zamieszczonej na odwrocie. Czasami jest to jedyny ślad po człowieku, zawarty w nieistotnym z pozoru wpisie.

¹⁷ Pierwsze wydanie Biblii ukazało się w 1866 r. i zawierało 230 grafik wykonanych przez wielu artystów według projektów Gustava Doré. Wydawnictwo wielokrotnie wznawiane, także obecnie.

Inne obiekty, z których dokonano wyboru, to ok. 200 oleodruków wydawanych w Częstochowie oraz na Śląsku, w znajdującej się wówczas na terenie Niemiec drukarni w Nowej Rudzie. Z tego materiału do katalogu włączono 64 przedstawienia, dla których określenie polonika jest jak najbardziej adekwatne. Są to druki ściśle związane z ziemiami polskimi, bądź niemieckimi, a obecnie znajdującymi się w granicach Polski, jak Wambierzyce, oraz takie przedstawienia, gdzie wśród trójjęzycznej wersji tytułu (niemiecki, polski, łacina), dominował tytuł polski umieszczony pośrodku. Wszystkie te obiekty mają proveniencję polską i pochodzą ze zbiorów kościołów znajdujących się na terenach II Rzeczypospolitej.

Katalog

Po tak przeprowadzonej selekcji materiału zawarta w katalogu liczba poloników z Działu Grafiki w Państwowym Muzeum Historii Religii w Petersburgu objęła 429 pozycji inwentarzowych. Stanowią one niezwykle różnorodny materiał, który wpłynął na układ katalogu. Z jednej strony najbardziej adekwatną formą podziału było kryterium rodzaju zbiorów, a więc rękopisy, drzeworyty ludowe, oleodruki, pocztówki czy fotografie, które następnie w swoim zakresie zostały ułożone alfabetycznie według tematów. Osobno, ze względu na charakter, wyodrębniono kolekcję T. Lipińskiego, w której obiekty są zamontowane na charakterystycznych podkładkach z opisami i znakami proveniencyjnymi. Jej wyodrębnienie w katalogu było więc ważne, także dlatego że jest to kolekcjoner nienotowany w literaturze przedmiotu. Dla niemieszczących się w powyższych pozostałych rodzajach zbiorów przyjąłem kryterium ikonograficzne z wyodrębnieniem takich tematów jak wizerunki Matki Boskiej, Chrystusa, świętych i błogosławionych oraz portrety osób duchownych i świeckich. Miejsca i wydarzenia historyczne oraz grupy rycin pochodzące z wydawnictw, tek i albumów potraktowane zostały osobno. Oddzielną i największą częścią ułożoną alfabetycznie tematami są Varia, obejmujące wszelkiego rodzaju ulotki, dyplomy czy też druki okolicznościowe i urzędowe.

Poszukując wzorcowego wydawnictwa, które pomogłoby w ułożeniu i opracowaniu katalogu nie natrafiłem na żadną publikację opisującą choćby zasoby polskich muzeów diecezjalnych, gdzie znajdują się zbiory o podobnym charakterze. Toteż chciałbym podkreślić, że przyjęty podział kolekcji poloników z Działu Grafiki petersburskiego muzeum wynika wprost z mojej wieloletniej praktyki w opracowywaniu i katalogowaniu grafiki właśnie. Jest to pierwsza próba w literaturze polskiej usystematyzowania zbiorów tak różnorodnego typu mieszczących się w jednym dziale konkretnej placówki. Analogicznie niejednolite obiekty, jak opisane w niniejszym katalogu, prezentowane były na wystawie *Droga do Watykanu. Kraków a Stolica Apostolska*, która odbyła się w dniach 11 października 2008 – 8 marca 2009 w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa¹⁸. Jednak były to zbiory z różnych muzeów i archiwów odpowiednio wybrane do tematu wystawy. Towarzyszący jej katalog stał się dla mnie jednym z odniesień, podobnie

¹⁸ *Droga do Watykanu* 2008.

jak książka Janusza St. Pasierba i Michała Janochy *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich* z 2002 r.¹⁹

Zawarte w katalogu obiekty, oprócz rękopisów, pochodzą przeważnie z drugiej połowy XIX w., niewiele z nich powstało w XVIII w., nieco więcej w okresie międzywojennym. Należy podkreślić w tym kontekście nadal słabo opracowaną i rozpoznaną XIX-wieczną produkcję graficzną, zwłaszcza dewocjonałów. Brak opracowań w tym zakresie był szczególnie uciążliwy, stąd też przy większości obiektów nie ma odniesień bibliograficznych.

A zatem 429 poloników z Działu Grafiki w Państwowym Muzeum Historii Religii w Petersburgu zostało podzielonych na następujące grupy:

1. Rękopisy
2. Drzeworyty ludowe
3. Oleodruki
4. Pocztówki
5. Fotografie katedry ormiańskiej we Lwowie
6. Zbiór rycin T. Lipińskiego
7. Wizerunki Matki Boskiej
8. Wizerunki Chrystusa
9. Portrety, wizerunki świętych i błogosławionych oraz sceny z nimi związane
10. Miejscowości
11. Ryciny z książek, tek i albumów
12. Karykatury
13. Varia

Każda z części pod względem opracowania odzwierciedla sposób katalogowania powszechnie przyjęty czy to dla dokumentów rękopiśmiennych, czy to dla pocztówek, fotografii i grafik. W związku z tym, że większość obiektów nie była do tej pory rozpoznana w literaturze poszczególne noty katalogowe pozbawione są bibliografii. Podobnie, choć starano się odnaleźć wszystkich autorów grafik i wzorów, a także wydawców, nie zawsze się to udawało. Może się więc nierzadko zdarzyć, że czytelnik nie odnajdzie rozwinięcia inicjału imienia. Część prac, szczególnie dewocyjnych, pozostała anonimowa.

Rękopisy

Zbiór ten zawiera 16 obiektów. Otwiera go 10 pergaminowych dokumentów pochodzących z Wyższego Seminarium Duchownego w Pińsku²⁰. Są to trzy przywileje, jeden sygnowany przez królową Bonę i dwa sygnowane przez króla Władysława IV. W grupie tej znalazły się też

¹⁹ Pasierb, Janocha 2002.

²⁰ Dokumenty zostały opatrzone następującymi sygnaturami: B-7514-III; B-7515-III; B-7517-III; B-7518-III; B-7519-III; B-7520-III; B-7521-III; B-7522-III; B-7523-III; B-7524-III.

dwa listy papieża Klemensa XI oraz pięć bulli, które dotyczą mianowania Jozafata Parysowicza (ok. 1670–1732), gwardiana klasztorów w Pińsku i Łopienicy, prowincjała litewskich franciszkanów w latach 1709–1712, biskupem bakowskim (Bacău, Rumunia).

Historia pojawienia się w Państwowym Muzeum Historii Religii dokumentów pochodzących z Pińska rozpoczyna się 6 grudnia 1950 r., kiedy do muzeum przysłano z Moskwy dwa dokumenty na pergaminie w celu ekspozycji na wystawie w części zatytułowanej *Historia papieża i inkwizycji*, a kończy pismem z 5 września 1953 r., kiedy całość, czyli 10 pergaminowych dokumentów, przekazano do zbiorów muzeum wraz z innymi dokumentami przywiezionymi z Moskwy²¹. W tym czasie obiekty te były konserwowane w Pracowni Konserwacji i Restauracji Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie.

Kolejny dokument to podpisane przez Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1780 r. potwierdzenie praw przyznanych przez poprzednich władców prawosławnym zakonnikom do użytkowania monastynu pw. św. Spasa (Zbawiciela) i Trójcy Świętej w Drohiczynie nad Bugiem²². Do muzeum trafił po 1947 r. ze zlikwidowanego Centralnego Muzeum Historii Religii i Ateizmu w Moskwie i wszystko wskazuje na to, że nie był fragmentem tzw. Dokumentów pińskich.

W zbiorze znalazły się też cztery certyfikaty autentyczności relikwii (tzw. autentyki) wystawione przez sygnujących je biskupów²³. Pierwszy to kopia listu z 1837 r. podpisanego przez arcybiskupa Ignacego Pawłowskiego (1776–1842)²⁴, pod trzema pozostałymi podpisał się arcybiskup Kazimierz Dmochowski (1780–1851) w 1847 r.²⁵ Każdy dokument zawiera imienny wykaz świętych, których relikwie zostały złożone w relikwiarzach, oraz ogólną charakterystykę tychże. Zbiór rękopisów zamyka dokument papieża Piusa X (pontyfikat 1903–1914), dotyczący nadania odpustów dla kościoła filialnego pw. św. Franciszka w Petersburgu oraz dla czczonego w nim obrazu Matki Boskiej Nieustającej Pomocy²⁶.

Drzeworyty ludowe

Ten dział katalogu obejmuje zaledwie osiem przedstawień, które podzielone zostały na dwie części. Pierwsza z nich to jednolite pod względem formalnym drzeworyty o podobnych wymiarach (ok. 40 x 33 cm) i podkolorowane tymi samymi farbami w tych samych kolorach. Nasuwa

²¹ O historii dokumentów pochodzących z Pińska zob. s. 553 Krawcowa, Rogowa *Gramoty pińskie*, a także Кравцова, Рогова 2018; poszczególne dokumenty znane również z odpisów w: *Описание рукописного отделения* 1897.

²² Nr inw. Б-7598-III.

²³ Za pomoc w opracowaniu tych dokumentów gorąco dziękuje ks. prof. UKSW dr hab. Januszowi Nowińskiemu SDB.

²⁴ Nr inw. Б-1132-III.

²⁵ Nr inw. Б-1102-III; nr inw. Б-1108-III; nr inw. Б-1109-III.

²⁶ Nr inw. Б-7516-III.

to przypuszczenie, że pochodziły z jednego źródła²⁷ i mogły stanowić fragment większego zbioru. Przy bliższej analizie okazało się, że skatalogowane cztery drzeworyty to przedstawienia unikatowe i w takiej wersji nieodnotowane w publikacjach. Nie odnalazłem też ich odpowiedników w liczącej ponad 140 obiektów kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie²⁸ oraz w dostępnych bazach internetowych, w tym w największej obecnie bazie internetowej Wirtualnego Muzeum Drzeworytów Ludowych²⁹.

Druga część to prace Grzegorza Skowrońskiego związanego ok. 1740 r. z Wielkim Księstwem Litewskim. Ukazują one Matkę Boską Ostrobramską, Jezusa Nazareńskiego z Dowian³⁰ oraz druk *Pieśni do Judy Tadeusza*.

Polskie drzeworyty ludowe to jedno z ciekawszych zagadnień w historii rodzimej grafiki. Z jednej strony interesujący jest sam sposób rozpowszechniania poszczególnych typów graficznych, z drugiej – zagadnienia etnograficzne. Drzeworyty te były w szarej rzeczywistości miasteczek i wsi czymś, co je trochę ubarwiało. W przestrzeni domowej spełniały funkcje apotropaiczne, a więc chroniły przed złem, plagami, chorobami, dając nadzieję szczęśliwych narodzin i dobrych zbiorów. Drzeworyty ludowe w Polsce są do tej pory zjawiskiem mało rozpoznany. Wielu badaczy odnosi się do fundamentalnej pracy Ksawerego Piwockiego z 1934 r.³¹ lub nieco późniejszej, powtarzającej wiele tez poprzedniego autora, książki Józefa Grabowskiego z 1970 r.³² Literatura przedmiotu skupia się jednak głównie na zagadnieniach ikonograficznych. Są to z reguły krótkie artykuły ukazujące się przeważnie w czasopiśmie o charakterze etnograficznym. Warto podkreślić, że większość z nich powstała w latach 50.–70. XX w.

Ostatnimi czasy temat drzeworytu ludowego cieszy się ponownym zainteresowaniem, czego wyrazem była wystawa w Muzeum Etnograficznym w Krakowie i obszerny katalog największej kolekcji grafiki ludowej ze zbiorów Józefa Gwalberta Pawlikowskiego przechowywanej obecnie we Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka³³. W katalogu znalazły się wnikliwe eseje, a przede wszystkim olbrzymi materiał ikonograficzny obejmujący 141 odbitek graficznych, stanowiący bazę do analiz porównawczych.

²⁷ Trudno tutaj mówić o konkretnym ośrodku drzeworytniczym. Na marginesie dodam, że temat zdefiniowania warsztatów drzeworytów ludowych na podstawie analiz stylistycznych, pomimo licznie podejmowanych prób, czeka jeszcze na swoje opracowanie, zwłaszcza że istnieje wiele problemów związanych z formą rycin. Wydaje się, że w wypadku drzeworytów ludowych powinno się przede wszystkim, jeśli nie jest znany twórca, klasyfikować je ikonograficznie.

²⁸ Większość rycin z tej kolekcji można obejrzeć na portalu internetowym: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/artykuly/131> [dostęp 18.07.2021].

²⁹ Wirtualne Muzeum Drzeworytów Ludowych: <https://drzeworyty.pl/> [dostęp 18.07.2021].

³⁰ Nr inw. Б-2684-III.

³¹ Piwocki 1934.

³² Grabowski 1970.

³³ *Spotkanie* 2014.

Oleodruki

Jeszcze gorzej wygląda stan badań nad oleodrukami, które nadal nie mają fachowej literatury w języku polskim, choć stanowią niezwykle interesującą część produkcji graficznej w XIX i XX w. Większość szczegółowych opracowań powstała w Niemczech, a do tej pory fundamentalnym, aczkolwiek niewielkim objętościowo, kompendium wiedzy na ten temat pozostaje praca Wolfganga Brücknera *Elfenreigen, Hochzeistraum. Die Öldruckfabrikation 1880–1940* wydana w 1974 r.³⁴ Warto także zwrócić uwagę na książkę Christy Pieske *Bilder für jedermann. Wandbilddrucke 1840–1940* z 1988 r.³⁵ W rodzimej literaturze temat ten poruszany jest głównie w artykułach Elżbiety Oficjalskiej, która opiera się na pracach niemieckojęzycznych³⁶. Poświęcono mu też jedną z wystaw w Muzeum Historii Katowic, której towarzyszył niewielki katalog³⁷. Opisy pojedynczych egzemplarzy odnajdziemy przy okazji przeglądania publikacji dotyczących twórczości ludowej³⁸. Ostatnimi czasy o oleodrukach wspomina się w powieściach oraz w literaturze eseistyczno-reportażowej, poświęconej terenom dawnego zaboru pruskiego oraz Śląska³⁹.

Produkowane oleodruki przeznaczone były głównie dla pielgrzymów oraz dla handlujących na odpustach i jarmarkach. Kolorowe, wielkoformatowe przedstawienia, często z tłoczonymi ramami, ręcznie podmalowywane stanowiły znakomitą pamiątkę dla uboższych warstw społeczeństwa. Przy produkcji oleodruków, a przede wszystkim przy ich rozpowszechnianiu stosowano rozmaite – jak to dzisiaj by się powiedziało – chwyt marketingowe, dotyczące nie tylko wspomnianych miejsc rozpowszechniania, ale i techniki druku – przy dużym nakładzie cena była stosunkowo niska. Zaletą oleodruków obok ceny była ich trwałość. Wykonane na grubej tekturze, imitujące obraz olejny, przy wycieraniu z kurzu nie traciły koloru. Oferowane były, za dodatkową opłatą, w różnego rodzaju obramieniach, a nawet za szkłem. Oleodruki były także opatrzone stosownymi podpisami. W zróżnicowanym etnicznie społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej łatwość dodania podpisów w innym języku – a często dwa równoległe tytuły, niemiecki i polski – również wpływała na ich rozpowszechnianie, a zmiana napisu na kompozycji nie podnosiła kosztów produkcji. Do ich popularyzacji przyczyniały się także katalogi firm oferujących wytwarzane przez siebie oleodruki⁴⁰.

Efektowne i tanie stanowiły częsty element dekoracyjny uzupełniający wystrój niezamożnych domów mieszczańskich, a przede wszystkim wiejskich chałup. Przedstawienia na oleodrukach spełniały też rolę apotropaiczną. Dzięki szerokiej tematyce, głównie religijnej, pełniły one funkcje dewocyjne i były częścią domowych ołtarzyków. Najczęściej po bokach krucyfiksu

³⁴ Brückner 1974.

³⁵ Pieske 1988.

³⁶ Zob. m.in. Oficjalska 2009; Oficjalska 2012; Oficjalska 2014; Oficjalska 2015; Oficjalska 2018.

³⁷ Gerlich 2007.

³⁸ *Kult świętych w religijności ludowej* 2008; Różycka 2014.

³⁹ Adamczyk 2014, s. 147, 149; Kusztyk 2019, s. 181–212, s. 231–233.

⁴⁰ Profesjonalny katalog z różnorodną ofertą wielkoformatowych oleodruków firmy Benziger z ok. 1900 r. znajduje się w Zbiorach Dąbrowskich z Żołyni, który został udostępniony autorowi dzięki uprzejmości właścicielki zbiorów p. Magdaleny Kątnik-Kowalskiej.

ustawianego na komodzie umieszczano na ścianie wizerunki Najświętszego Serca Pana Jezusa i Niepokalanego Serca Maryi.

Oleodruki były rozpowszechniane zarówno przez sklepy znajdujące się w ośrodkach kultu, a mające swoje filie również w miastach, jak i przez ulotki prezentujące produkcję graficzną⁴¹. Informacje o działalności takich zakładów przynosi monografia rodziny Schaeferów, stanowiąca cenne źródło na temat funkcjonowania zakładu produkującego dewocjonaalia i rozsyłającego swoje ulotki po całym kraju. Również ciekawe informacje o praktycznym zastosowaniu tych reklamowych ulotek, a następnie już zamówionych przedstawień, w tym oleodruków, przynoszą niedawne badania pracowni snycerskiej rodziny Dąbrowskich w Żołyni. Zachowane w ich warsztacie druki z XIX i początku XX w., w tym ulotki zakładów z dewocjonaliami, m.in. z Piekar Śląskich i Einsiedlen, są znakomitym przykładem rozpowszechniania wizerunków świętych i zastosowania ich w praktycznym działaniu przy wystroju świątyń, nie tylko ołtarzy, ale też figur, Drogi Krzyżowej itp.⁴²

Wyselekcjonowana w niniejszym katalogu grupa oleodruków, obejmująca 64 pozycje, to reprezentatywny przekrój tego rodzaju produkcji, a jednocześnie duży i niespotkany dotychczas w takiej skali zbiór. Jest więc to pierwsza próba szczegółowej charakterystyki tej twórczości z odniesieniem do zakładów litograficznych, nakładców i tematów ikonograficznych. Wszystkie opracowane ryciny są łatwe w datowaniu, ponieważ mają nie tylko drukowaną adnotację cenzora z datą dopuszczającą do druku, ale także zgodę odpowiednich władz kościelnych, co potwierdzało ważną dla kupujących wiernych zgodność wizerunku z oryginałem, ale i nauką Kościoła.

Przedstawienia, jakie udało się rozpoznać w petersburskim Muzeum Historii Religii, pochodzą z kilku zakładów litograficznych i powstały w latach 1876–1891. Kolejno są to: Zakład Litograficzny Treutlera, Conrada i Taubego w Nowej Rudzie (Steindruckerei Treutler, Conrad und Taube, po 1900 r. Berlin – Neuroder Kunstanstalten AG), Zakład Litograficzny Wilhelma Kohna (1835–1912) i Adolfa Oderfelda (1834–przed 1914) w Częstochowie przejęty następnie przez Romana Fertnera, Drukarnia Otto Blocha z Wrocławia, Zakład Litograficzny Mamelok funkcjonujący we Wrocławiu, a obecnie w Cambridge, oraz Zakład Litograficzny Ottona Flecka z Warszawy.

Wymienieni na oleodrukach nakładcy pochodzili z Warszawy, a więc tutaj musiała być rozprowadzana cała produkcja i łatwiej było uzyskać zgodę władz kościelnych i cenzury. Pojawiają się tu takie nazwiska jak: Jan Poznański (ul. Świętojerska 34), J. Wiener (ul. Gęsia 12), M. Zyznowski (ul. Długa 51) i Ignacy Kobyliński (ul. Świętojerska 26).

Zaprezentowano w tym zbiorze przede wszystkim wizerunki świętych oraz przedstawienia maryjne związane z konkretnymi miejscami i obiektami kultu, jak Matka Boska Częstochowska, Matka Boska Ostrobramska, Matka Boska z Wambierzyc, Matka Boska z Sulisławic czy Matka Boska Leżajska. Rozrzut geograficzny świadczy o przedsiębiorczości i zasięgu produkcji.

⁴¹ O drukach katalogowych zawierających przedstawienia oferowanych dewocjonaaliów brak obecnie szerszej literatury, jeden z przykładów takiego druku wymienia Zbigniew Michalczyk, przedstawiając pochodzący ze zbiorów prywatnych katalog oleodruków firmy DAML. Michalczyk 2016, s. 288, il. 395 s. 785.

⁴² Dziękuję p. Magdalenie Kątnik-Kowalskiej za zaprezentowanie pracowni i udostępnienie druków znajdujących się w Zbiorach Dąbrowskich z Żołyni.

Częściej niż te wspomniane pojawiają się tematy ogólne, np. Najświętsze Serce Pana Jezusa i Niepokalane Serce Maryi, ale też Matka Boska Karmiąca czy Matka Boska Nieustającej Pomocy. Wiele z występujących typów ikonograficznych dotychczas nie doczekało się szerszego opracowania, są to takie przedstawienia jak Błogosławieństwo Duchowe Domu, Grób Jezusa Chrystusa czy Grób Najświętszej Maryi Panny. Ciekawym, rzadko spotykanym tematem jest także ukazany na dwóch rycinach Sąd nad Jezusem. Od strony historycznej i ikonograficznej został on opisany w znakomitej publikacji Romany Rupiewicz⁴³.

Pocztówki

Pocztówka zawsze była jednym z głównych nośników ikonograficznych zainteresowań czasów, w których powstawała. Ze względu na łatwą dostępność, mogła dotrzeć do każdej osoby bez względu na status społeczny.

Zbiór poloników wśród pocztówek z petersburskiego muzeum liczy 67 pozycji. Powstały one pomiędzy 1900 a 1939 r. Do kolekcji tej należą karty i widokówki bez obiegowe, czyli takie, które nie mają znaczków ani adresów i treści korespondencji⁴⁴. Należy ją scharakteryzować jako dość przypadkową, a pocztówki trafiały do niej jako pojedyncze dary bądź jako część większej całości, gdzie nie stanowiły materiału priorytetowego.

Największą wartością tego niewielkiego zbioru jest różnorodność podejmowanej tematyki, obejmującej ilustracje świąt, obyczajów i scen ludowych, przedstawienia postaci i scen historyczny, reprodukcje odnoszące się do literatury i sztuki czy też widoki konkretnych miejscowości. Najwięcej jest pocztówek świątecznych i religijnych, co jest oczywiste zważywszy na profil petersburskiego muzeum.

Pocztówki bożonarodzeniowe stanowią dużą grupę w zbiorze, zwykle mają napis „Wesołych Świąt!”. Na reprodukcjach odnajdziemy prace Adama Setkowicza (1875–1946), Ludwika Stasiaka (1858–1924) i Jadwigi Jankowskiej oraz pojedyncze prace kilku innych artystów, np. A. Jirasa, J. Hela. Na kompozycjach przedstawiono m.in. ludzi idących na pasterkę, kolędników zmierzających do dworu, ludzi niosących szopkę czy chłopca piszącego list do św. Mikołaja. Część z nich ukazuje górali lub też motywy góralskie wplecione do opowieści o Bożym Narodzeniu.

Jednak najliczniej reprezentowane są pocztówki dotyczące świąt wielkanocnych, wśród których przeważają anonimowe kartki z życzeniami „Wesołego Alleluja!” oraz reprodukcje prac Wacława Boratyńskiego (1908–1939) i Pawła Paradowskiego (Paradowski Poraj, 1897–1943). Mamy więc ludzi zmierzających do kościoła, święcenie pokarmów, dziewczynę z Barankiem Paschalnym i koszykiem wielkanocnym, ale też zupełnie fantastyczne kompozycje, jak pisaniki zastępujące wagoniki kolejki linowej na Kasprowy Wierch, krakowiak siedzący okrakiem na pisance czy malownicze sceny ukazujące anioły z misą z pisankami, z Barankiem Paschal-

⁴³ Rupiewicz 2018.

⁴⁴ Opisy zostały zrobione zgodnie z formatem opisu dla dokumentu ikonograficznego Marc21.

nym oraz w scenach związanych z Wielkanocą. Na marginesie należy dodać, że oryginalna pocztówka z pisankami w roli wagoników jadących na Kasprowy Wierch to efekt popularyzacji w okresie międzywojennym turystyki górskiej. Ponadto jest to świadectwo społecznej wagi otworzonej w 1936 r. pierwszej kolejki linowej w Polsce.

W kolekcji wyróżnia się grupa artystów, których twórczość wyraźnie była związana z produkcją pocztówek, nie są one pozbawione ich indywidualnego stylu. W szczególności mam tutaj na myśli prace Jadwigi Jankowskiej, Wacława Boratyńskiego i Pawła Paradowskiego. Wydaje się, że rola takich artystów w kształtowaniu się współczesnej ikonografii ludowej oraz produkcji wydawniczej związanej z pocztówkami, nadal czeka na swoich badaczy.

Czas, kiedy powstawały prezentowane pocztówki, był niezwykle w historii Polski burzliwy, związany z odzyskaniem niepodległości, co odzwierciedla także część z nich. Patriotyczny wydźwięk ma więc pocztówka przedstawiająca Chopina grającego *Marsz żałobny*, nawiązująca do licznej grupy przedstawień bohaterów narodowych, ale też pisarzy i artystów, którzy swoją twórczością podtrzymywali polskiego ducha w kraju i wśród emigracji popowstaniowej i ekonomicznej, głównie w Stanach Zjednoczonych. Dwie niezwykle ciekawe pocztówki z 1915 r. zawierają zwrotki pieśni ochotników polskich śpiewane później przez oddziały legionów. Opatrzono są one kompozycjami autorstwa Józefa Ryszkiewicza (1856–1925) ukazującymi żołnierzy w boju. Jedna z pocztówek ilustruje fragment tekstu z *Nie-Boskiej komedii* Zygmunta Krasińskiego, co stanowi przykład wykorzystywania wydawnictw pocztówkowych do ilustrowania twórczości literackiej pisarzy okresu romantyzmu i pozytywizmu. Niewielka grupa pocztówek odnosi się do malarstwa polskiego o podobnie patriotycznym duchu. Są to reprodukuje dzieł Witolda Pruszkowskiego (1846–1896), Włodzimierza Tetmajera (1861–1923) czy Jerzego Kosaka (1886–1955). Dwie pocztówki nawiązują do malarstwa historycznego. Ukazano na nich Tadeusza Kościuszkę pod Raławicami.

W zbiorze pocztówek nie zabrakło również widoków miejscowości. Ukazano na nich Ostrą Bramę w Wilnie, zabytki Lwowa i Jarocina, a także kaplicę w Zakładzie Sióstr Miłosierdzia w Krakowie. Znajdują się tu także niezidentyfikowana kaplica prawdopodobnie z okolic Podhala i widok Tatr z fragmentem krzyża na Giewoncie⁴⁵.

Fotografie katedry ormiańskiej we Lwowie

W zbiorze grafiki znajduje się 15 fotografii Ludwika Wieleżyńskiego (1882 – po 1945) przedstawiających katedrę ormiańską we Lwowie. Fotografie nie są sygnowane. Trafiły one do muzeum w roku 1965, wraz z 280 innymi obiektami, przywiezionymi przez pracowników muzeum z wyjazdu służbowego do Lwowa i obwodu lwowskiego. Fotografie wykonane zostały przez Ludwika Wieleżyńskiego prawdopodobnie w 1929 r., a o jego autorstwie świadczy doskonała

⁴⁵ Z pocztówką tą wiąże się nieco prozaiczna historia. Otóż okazało się, że pracownicy muzeum mieli problemy z identyfikacją tego miejsca, dlatego na tym przykładzie chciałbym zwrócić uwagę na korzyści idące ze współpracy przy badaniach takich zbiorów. Łatwa dla jednych identyfikacja geograficzna czy ta związana ze zwyczajami świątecznymi, niekoniecznie musi być prosta dla ludzi z innego kraju i kręgu kulturowego.

jakość odbitek oraz fakt, że mają nieco większy kadr, niż te podane w publikacji Joanny Wolańskiej, *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902-1938*.

W styczniu 1930 r. Ludwik Wieleżyński wydał własnym sumptem *Album katedry Ormiańskiej*. Publikacja ukazała się w nakładzie 100 numerowanych egzemplarzy, zawierających 25 fotografii, z których każdy miał być sygnowany przez autora wystroju katedry Jana Henryka Rosena (1891–1982)⁴⁶. Fotografie te są cennym uzupełnieniem wiadomości o katedrze ormiańskiej we Lwowie oraz kolejną cegiełką dopisaną do twórczości uznanego lwowskiego fotografa.

Zbiór rycin T. Lipińskiego

Wyróżniającą się grupę stanowi 25 rycin umieszczonych na planszach, na większości z nich znajduje się czerwona lub niebieska pieczęć: *ZE ZBIORU RYCIN T. LIPIŃSKIEGO.*, opatrzona odręcznie napisanym numerem. Wszystkie ryciny są na podkładkach o zbliżonych wymiarach 31 x 22 cm lub 18 x 22 cm. Oznaczenia na planszach, odręcznie napisane tytuły, podkreślenia, wskazują, że pochodzą one z tego samego zbioru, tworzącego spójną całość. Przedstawienia dotyczą zabytków Jasnej Góry, Kazimierza Dolnego, Krakowa, Kodnia, Lublina, Okrzei, Płocka, Radomia, Sandomierza, Warszawy i Zamościa. Wszystkie odbitki są datowane pomiędzy 1883 a 1900 r.

Niestety nic nie wiadomo o właścicielu zbioru T. Lipińskim. Nie jest to Tymoteusz Lipiński (1797–1856), współtwórca publikacji *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, wydanej w trzech tomach w latach 1843–1846, ponieważ w momencie powstania kolekcji dawno już nie żył. T. Lipińskiego nie notują też żadne znane mi publikacje dotyczące kolekcjonerów polskich z XIX w.

Zbiór ten to bezsprzecznie fragment większej całości i mógł służyć do opracowywania zabytków i miejsc ukazanych na rycinach. Zwraca uwagę sposób montażu, gdzie rycinę wycina się z publikacji, a następnie nakleja na podkładkę i opisuje. Montaż taki jest typowy dla zbieractwa XIX-wiecznego, zapoczątkowano go jeszcze w poprzednim wieku stosując do zbioru rycin króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Królewska kolekcja umieszczona była w ozdobnych ułożonych tematycznie tekach, ryciny zaś zostały oprawione w tzw. królewski montaż: „Ryciny [...] naklejone były całą powierzchnią na białe karty żeberkowego papieru i miały prawie zawsze obcięte marginesy. Wokół każdej z nich malowano zieloną akwarelę obwódkę, którą z kolei otaczano oddzielnie sztychowaną, dekoracyjną ramką o kilku wzorach. Karta z rycinami miała w górnym narożniku numer odpowiadający kolejności w tece”.⁴⁷ Przypomnijmy, że był to wiek oświecenia i encyklopedystów, a więc wzmożonych prac obejmujących systematyczne opisywanie i katalogowanie rzeczywistości. Podobny sposób gromadzenia, podziału i montażu odbitek graficznych dostrzegamy w wielu innych XIX-wiecznych kolekcjach polskich.

⁴⁶ Wszystkie informacje za Wolańska 2010, s. 357, przyp. 8.

⁴⁷ Kossecka 1999, s. 63. Zob. także Przepałkowska 2020, s. 183–185.

Konkurująca z królewską tzw. kolekcja wilanowska Potockich swoją charakterystyczną oprawę uzyskała za sprawą Aleksandra Potockiego w latach 1832–1845. Ryciny podzielone tematycznie umieszczono w poszytach po kilka sztuk. Każda z rycin została przycięta w obrębie kompozycji, naklejona na planszę z wytłoczoną bordiurą oraz obwiedziona ramką z granatowego i złotego papieru, obcięte napisy często naklejano oddzielnie pod kompozycją lub na rewersie planszy⁴⁸. W kolekcji Krasieńskich natomiast „ryciny i litografie, przeważnie niestety obcięte, dawni właściciele nakleili (zazwyczaj po kilka sztuk) na tekturach, kiedyś zapewne białego koloru, folio jednego formatu, zaopatrzonych u dołu w pieczęć Biblioteka Ord. Hr. Krasieńskich i odręcną rzymską numerację. Ta ostatnia oznacza działy, według których ułożono sztychy i litografie: portrety polskie i obce (z przewagą pierwszych) w układzie alfabetycznym, widoki oraz prace artystów rodzimych i obcych, również w układzie alfabetycznym, tu odnoszącym się do nazwisk grafików”.⁴⁹

W XIX w. upowszechniają się techniki reprodukcyjne, np. litografia i drzeworyt sztorcowy, wykorzystywane w powstających ok. połowy wieku czasopismach ilustrowanych, takich jak „Tygodnik Ilustrowany” (1859–1939), „Kłosa” (1865–1890) czy „Wędrowiec” (1863–1906). Powstaje też wiele dzieł drukowanych o charakterze krajoznawczym i historycznym, dokumentujących najważniejsze miejsca oraz zabytki będącej pod zaborami Polski. Łatwą dostępność do stosunkowo taniej prasy widać także w sposobie kolekcjonowania rycin. Ci, którzy nie mogli sobie pozwolić na drogie grafiki artystyczne, zaspokajali swoją zbieracką pasję wycinającami ilustracji prasowej, gromadzonej w duchu patriotycznym dla utrwalenia historii narodu. Na wzór XVIII-wiecznych kolekcji ok. połowy XIX w. powstawały kolekcje rycin z wizerunkami osób i budowli. Wycinane z czasopism i książek były skrupulatnie katalogowane i dzielone tematycznie. Czasami służyły jako warsztat naukowy, czasami z potrzeby zachowania pamięci o dziedzictwie kulturowym. Bardzo dobrym przykładem takiej kolekcji i odniesienia do zbioru T. Lipińskiego jest kolekcja Artura Wołyńskiego (1843/44–1893) przechowywana w Bibliotece Casanatense w Rzymie. Ryciny zostały wycięte z gazet i książek, naklejone na plansze o identycznych wymiarach i opisane przez swego właściciela⁵⁰. Ten sposób gromadzenia przede wszystkim widoków miast czy dzieł sztuki zakończył się wraz z upowszechnieniem fotografii.

Wizerunki Matki Boskiej

Przedstawienia Matki Boskiej, to zbiór obejmujący 45 obiektów ułożonych alfabetycznie według tematu ikonograficznego⁵¹. Wśród wizerunków Matki Boskiej związanych z konkretnymi miejscami, oczywiście najliczniej reprezentowane są: Matka Boska Częstochowska (10),

⁴⁸ Garczeńska-Semka 2015, s. 211.

⁴⁹ Widacka 2004, s. 116.

⁵⁰ Jakubowski 2010, s. 101–112.

⁵¹ Pozostałe przedstawienia Matki Boskiej z kolekcji Państwowego Muzeum Historii Religii znalazły się w dziale oleodruków.

Matka Boska Ostrobramska (10) i Matka Boska Berdyczowska (6). Jednak szczególnie interesujące mogą być te mniej znane: z Białynicy, Błenny, Czerwińska, Hodyszewa, Kańska, Kodnia i ze Studziennej. Należy podkreślić, że w niniejszym katalogu zebrano przekrój ikonografii maryjnej funkcjonującej w XIX w.⁵²

Ciekawym przykładem w tej grupie może być wizerunek Matki Boskiej Studzińskiej⁵³. Ta interesująca litografia Feliksa Kasprzykiewicza (1840–1915) przedstawia temat związany z ikonografią Świętej Rodzin, który został opracowany ostatnio przez Katarzynę Ponińską. Na kompozycji przedstawiono siedzącą za stołem Świętą Rodzinę. Według umieszczonej na litografii adnotacji cenzora powstała ona w 1876 r. Tymczasem badaczka przytacza inny egzemplarz pracy Kasprzykiewicza z adnotacją cenzora datującą obiekt na 1895 r.⁵⁴ Opisując ten przykład, który rozciąga datację powstania i funkcjonowania litografii na 20 lat, ponieważ wyraźnie wynika z niego, że tylko opracowanie zbiorów graficznych pozostających w gestii muzeów gromadzących ikonografię religijną czy muzeów kościelnych, pozwoli na poznanie w miarę pełnego obrazu produkcji graficznej dotyczącej ikonografii sakralnej w XIX w.

Pozostałych kilka innych przedstawień ukazuje takie typy ikonograficzne jak: Matka Boska Bolesna (Dolorosa), Matka Boska Nieustającej Pomocy czy też ogólne przedstawienia Matki Boskiej błogosławiącej lub w otoczeniu świętych. W grupie tej uwagę zwraca anonimowa litografia z 1850 r. *Matka Boska Bolesna z towarzyszącymi jej św. Franciszkiem i Salomeą*⁵⁵. Choć jest to cegiełka na odbudowę kościoła i klasztoru Franciszkanów w Krakowie po jego wielkim pożarze w 1850 r., to ze względu na temat ikonograficzny – Maria ze świętymi, rycina ta została umieszczona pośród wizerunków maryjnych. Numerowane egzemplarze omawianej cegiełki były wypełniane dla hojnych donatorów. W tym wypadku mamy do czynienia z niskim numerem „104.c”, przeznaczonym dla Aleksandra Stankiewicza (1804–1879), lekarza związanego z Podolem, przyjaciela Konstantego Świdzińskiego (1793–1855). Numer jest niższy od egzemplarza cegiełki znajdującego się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie.

Wizerunki Chrystusa

Kolejną zaproponowaną przeze mnie grupę stanowią wizerunki związane z Chrystusem. Tu również możemy zauważyć brak całościowego opracowania tematu, bowiem dla okresu nowożytnego można wskazać jedynie publikację Tomasza Dziubeckiego *Ikonografia Męki Chrystusa w nowożytnym malarstwie kościelnym w Polsce*⁵⁶ oraz wspomnianą wyżej książkę Romany Rupiewicz *Sąd nad Jezusem*⁵⁷.

⁵² Lubos-Kozieł 2005.

⁵³ Nr inw. B-3301/15-III.

⁵⁴ Ponińska 2017, t. 1, s. 91, przyp. 141; t. 2, il. 57 (litografia z Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu).

⁵⁵ Nr inw. B-2821-III.

⁵⁶ Dziubecki 1996.

⁵⁷ Rupiewicz 2018.

W tej grupie znalazło się 20 grafik. Ciekawostkę stanowi obrazek-cegiełka z 1935 r. na utrzymanie świątyni, a na nim *Dzieciątko Jezus zwane Koletańskim z sanktuarium św. Józefa w Krakowie*⁵⁸. Znalazły się tu także przedstawienia ukazujące trynitarskie figury Jezusa Nazareńskiego od Wykupu Niewolników. Wspomnieć trzeba o miedziorycie *Jezus Nazareński z Teofilpolą* Jana Józefa Filipowicza (ok. 1710–1767/1770) z 1745 r.⁵⁹ oraz litografii *Jezus Nazareński z Brahiłowa* wykonanej przez A. Dawidenkę w 1885 r. według ryciny Franza Heissiga z lat 1767–1795⁶⁰. Figury te nie zachowały się, a więc są to ważne przekazy ikonograficzne⁶¹.

Warto wymienić też rzadko spotykane przedstawienie Pana Jezusa z Wielkiej Woli pod Paradyżem, umieszczone na dwóch litografiach⁶². Uwagę zwracają mało popularne tematy, jak *Chrystus Błogosławiący Domowi*⁶³ czy *Jezus Chrystus pukający do drzwi*⁶⁴, którego ikonografia odwołuje się do fragmentu z Apokalipsy (3,20): *Oto stoję u drzwi i kołaczę: jeśli kto pošłszy mój głos i drzwi otworzy, wejdę do niego i będę z nim wieczerał, a on ze mną* i Ewangelii według św. Jana (J 11,28): *Nauczyciel przyszedł i woła cię*. Często powstały one pod wpływem kompozycji Nazareńczyków.

Inne tematy to Najświętsze Serce Jezusa – wizerunek ukazany m.in. na rozprawdanej na Pradze w Warszawie wyszywance z ok. 1900 r.⁶⁵ Tutaj cenną informacją staje się pochodzenie obiektu związanego z zakładem prowadzonym przez Franciszka Małeckiego, jak również cel stworzenia takiej pamiątki wyjaśniony w tekście zamieszczonej na rewersie nalepki – zbieranie funduszy na odnowienie kościoła pw. Matki Bożej Pocieszenia w Warszawie⁶⁶. Na kolejnych rycinach odnajdziemy sceny z życia Chrystusa, jak ta z anonimowej odbitki z Zakładu Litograficznego Adama Dzwonkowskiego z 1861 r. *Faryzeusz pokazujący monetę czynszową*⁶⁷. Nie zabrakło także takich tematów jak Chrzest Chrystusa, Wjazd do Jerozolimy, Ostatnia Wieczerza, Veraikon, Ukrzyżowanie i symboliczna kompozycja ukazująca mękę i śmierć Zbawiciela.

Portrety, wizerunki świętych i błogosławionych oraz sceny z nimi związane

Kolejna grupa obejmuje 43 obiekty z wizerunkami świętych, błogosławionych oraz z portretami osób duchownych i świeckich w układzie alfabetycznym, a katalog zamykają tableau

⁵⁸ Nr inw. B-7605-III.

⁵⁹ Nr inw. A-1345-III.

⁶⁰ Nr inw. B-2869-III.

⁶¹ Zob. Witko 2002, s. 121nn (nienotowane).

⁶² Nr inw. B-2789-III; B-7533-III.

⁶³ Nr inw. B-2865-III.

⁶⁴ Nr inw. B-666-III.

⁶⁵ Nr inw. B-7589-III. Choć nie jest to grafika, została jednak w petersburskim muzeum włączona do Działu Grafiki.

⁶⁶ Kościoła tego nie notują już schematyzmy z 1935 r.

⁶⁷ Nr inw. B-1053-III.

z grupami przedstawień. Są wśród nich XVII- i XVIII-wieczne odbitki graficzne wykonane przez uznanych twórców jak Lucas Kilian czy Willem Hondius. Ponownie przeważa jednak produkcja dziewiętnastowieczna.

Uwagę zwraca nienotowana w literaturze przedmiotu seria pięciu litografii różnych artystów wykonanych według rysunków Wojciecha Gersona i wydanych przez Franciszka Dazziaro (czynny 1851–1900) w Warszawie, przedstawiających św. Katarzynę⁶⁸, bł. Salomeę⁶⁹, św. Wacława⁷⁰, św. Jana Kantego⁷¹ oraz św. Wojciecha⁷². Ten ostatni wizerunek zachowany jest w muzeum petersburskim w kilku egzemplarzach. Ich rewersy posłużyły po II wojnie światowej jako karty do rozrysowania układu szaf w magazynie jednego z muzealnych działów, stając się w ten sposób dokumentem historii tej placówki.

Wśród portretów duchownych i świeckich odnajdziemy m.in. Mikołaja Arnolda⁷³, Samuela Dambrowskiego⁷⁴, Karola Ferdynanda Wazę⁷⁵, Mikołaja Kopernika⁷⁶, Andrzeja Chryzostoma Załuskiego⁷⁷, papieża Leona XIII⁷⁸ czy też fotografie Piusa X⁷⁹. Ciekawy jest portret biskupa Karola Hryniewieckiego (1841–1929) wykonany przez Władysława Walkiewicza (1833–1900) i odbity w Zakładzie Litograficznym Maksymiliana Fajansa w Warszawie w 1884 r.⁸⁰ Wydaje się, że jest to rycina rzadka, ponieważ w dostępnej literaturze notowana jest tylko jedna odbitka próbna tej kompozycji wykonana przez Walkiewicza i znajdująca się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, sygnowana ołówkiem i bez żadnych napisów⁸¹. Dopiero kwerenda przeprowadzona w innych kolekcjach wykazuje, że nie jest to odbitka tak unikalna, jak można byłoby się tego spodziewać.⁸²

Drugi przykład to fotografia ukazująca papieża Piusa X wraz z błogosławieństwem dla ks. Antoniego Maleckiego (1861–1935) i jego wychowanków, datowana na rok 1906⁸³. Kluczo-
wą kwestią dla oceny wartości tego obiektu okazuje się zamieszczona na nim inskrypcja: *Ojciec święty / X. Malecki najpokorniej do stóp Świętobliwości / Naszej upadłszy błaga o szczególne Błogosławieństwo / dla siebie i wszystkich wychowanków i opiekunów rze- / mieślniczego*

⁶⁸ Nr inw. B-6317-III.

⁶⁹ Nr inw. B-6618-III.

⁷⁰ Nr inw. B-6594-III.

⁷¹ Nr inw. B-3356-III.

⁷² Nr inw. B-612-III.

⁷³ Nr inw. B-4405-III.

⁷⁴ Nr inw. B-4195-III.

⁷⁵ Nr inw. B-3710-III.

⁷⁶ Nr inw. A-190-III.

⁷⁷ Nr inw. B-4643-III.

⁷⁸ Nr inw. B-2671-III.

⁷⁹ Nr inw. B-7596-III; B-3476-III.

⁸⁰ Nr inw. B-3553-III.

⁸¹ Nr inw. G.29168/III. Kat. BN, t. 2, 1992, s. 98, poz. 1575.

⁸² Dwa egzemplarze tego portretu znajdują się także w zbiorach MNW (nr inw. Gr.Pol.3425 MNW i nr inw. Gr.Pol.15396/30 MNW).

⁸³ Nr inw. B-7596-III.

przytułku w Petersburgu. Zatem jest to dokument związany z osobą niezwykle zasłużoną dla polskiej diaspory w Petersburgu. Ksiądz Malecki był działaczem charytatywnym i polonijnym, biskupem pomocniczym mohylewskim i administratorem apostolskim Leningradu. W 1886 r. przybył do Petersburga, a rok później został wikariuszem polskiego kościoła pw. św. Stanisława. W 1889 r. z własnych środków utworzył schronisko dla sierot – Przytułek dla Chłopców Rzymskokatolickiego Towarzystwa Dobroczynności (Zakłady Wychowawczo-Rzemieślnicze ks. Maleckiego). Placówka uczyła rzemiosła; funkcjonowały tam warsztaty stolarski, introligatorski, kulinarny, kowalski, hutniczy i ślusarsko-mechaniczny, aby w późniejszym okresie dzieci mogły podjąć pracę zarobkową. W 1895 r. przejął on przytułek dla małych dzieci założony przez biskupa Franciszka Albina Symona (1841–1918). W 1907 r. zarejestrował istniejące od dwóch lat gimnazjum polskie w Petersburgu pod nazwą Prywatna Szkoła Rzymskokatolicka dla Dzieci Polskiej Narodowości, do której uczęszczali wychowankowie z jego przytułków. Od 1895 r. pracował przy kościele pw. św. Katarzyny z prawem zamieszkania przy założonym przez siebie przytułku. Uwięziony w 1930 r., zwolniony ze względu na zły stan zdrowia 4 lata później wyjechał do Polski. Umarł w Warszawie w 1935 r.⁸⁴ Fotografia ta jest więc przykładem obiektu o charakterze dokumentu związanego z konkretną osobą, wykraczającego poza ikonografię.

W grupie portretów znalazły się też przedstawienia w typie tableau, obejmujące *Wizerunki królów polskich*⁸⁵, a także arkusze z wizerunkami Chrystusa i świętych⁸⁶ do wycinania oraz zespół obrazków świętych⁸⁷, które są przykładami związanymi z produkcją w zakładzie graficznym.

W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na zagadnienie warsztatów graficznych, litograficznych, drukarskich, które pojawiają w wielu zawartych w katalogu opisach. Często ich historia szczególnie z zakresu handlu dewocjonaliami jest pomijana lub traktowana wybiórczo. Do tej pory nie spotkałem publikacji poświęconej temu tematowi. Wspomina się jedynie, że w warsztatach wykonywano również druki dewocyjne, dyplomy, świadectwa. Tymczasem za nazwami tych zakładów często kryje się bardzo interesująca historia. Za przykład niech posłuży założony w Piekarach Śląskich w 1898 r. przez Kazimierza Schaefera Zakład Sztuki Kościelnej czynny do dziś. Pochodzą z niego ryciny przedstawiające dwie edycje wizerunku św. Andrzeja Boboli⁸⁸. Zakład ten produkujący sztukę dewocyjną, jako jedyny z zakładów wydawniczych działających na Śląsku, ma także swoją monografię napisaną zresztą przez jednego z członków rodu Schaeferów⁸⁹. Innym ciekawym zakładem jest firma rodziny Benziger czynna przy szwajcarskim sanktuarium w Einsiedeln.

⁸⁴ <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/malecki-antoni> [dostęp 28.07.2021].

⁸⁵ Nr inw. B-7752-III.

⁸⁶ Nr inw. B-2500-III.

⁸⁷ Nr inw. B-3303-III.

⁸⁸ Nr inw. B-201/1-III; B-201/2-III.

⁸⁹ Schaefer 2019.

Miejscowości

W tym dziale znalazły się widoki 19 miejscowości i kościołów oraz znajdujących się w nich pomników i nagrobków. Duża część widoków publikowana jest tu po raz pierwszy. Mamy więc nienotowany w literaturze i zupełnie nieznany linoryt twórcy kilku ciekawych, ekspresyjnych prac graficznych z lat 30. XX w. – A. Zająca, przedstawiający kościół pw. św. Karola Boromeusza w Pińsku (1931)⁹⁰. Nienotowana jest także litografia barwna wydana w Neuruppin Oehmigke & Riemschneider i datowana na lata 1850–1880, przedstawiająca kościół pw. św. Rafała w Wilnie. W zbiorach Państwowego Muzeum Historii Religii znajduje się aż 11 egzemplarzy tej ryciny⁹¹. Wreszcie wspomnieć trzeba dwie litografie Ludwika Piechaczka (1824–1878) ukazujące wnętrze kościoła pw. św. Antoniego w Radecznicy⁹² oraz widok kościoła pw. Świętej Trójcy w Kobyłce z lat 1859–1872, drukowany w Zakładzie Litograficznym Adama Dzwonkowskiego w Warszawie⁹³. Ciekawie prezentuje się też dotąd niepublikowany, widok klasztoru Kamedułów w Wigrach, pochodzący z „Przeglądu Augustowskiego”, unikalnego wydawnictwa Alojzego Misierowicza (1825–1905)⁹⁴.

Spotykamy także bardziej popularne przedstawienia, np. widoki wnętrza kaplicy pw. św. Kazimierza w Wilnie z *Album de Wilna*⁹⁵ czy ryciny Fryderyka Krzysztofa Dietricha (1779–1847) ukazujące grobowce na Wawelu⁹⁶. Część przedstawień to wydarzenia historyczne, jak męczeństwo franciszkanów w Wilnie⁹⁷, wyprowadzenie relikwii św. Wiktora w Warszawie do kościoła w Janowie Podlaskim⁹⁸, objawienie Najświętszej Maryi Panny w Gietrzwałdzie⁹⁹ lub rzadko spotykana rycina ukazująca cud we francuskim Migné, opatrzona obszernym polskim komentarzem¹⁰⁰.

⁹⁰ Nr inw. B-45-III. Za informacje na temat artysty, którego inną litografię opublikowano na okładce *Materiałów do dziejów sztuki sakralnej, Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzesko-litewskiego*, t. 4, *Kościół katedralny w Pińsku*, red. A. Oleńska, D. Piramidowicz, t. V/4, Kraków 2019; dziękuję pani dr Dorocie Piramidowicz z IS PAN.

⁹¹ Nr inw. B-7804/1-III; B-7804/2-III; B-7804/3-III; B-7804/4-III; B-8668-III; B-8669-III; B-8670-III; B-8671-III; B-8672-III; B-8673-III; B-8674-III.

⁹² Nr inw. B-2887-III.

⁹³ Nr inw. B-2864-III. Znany jest egzemplarz z Biblioteki Narodowej, ale wtórnie wprawiony w inne wydawnictwo (nr inw. A.2869), reprodukowany w: Guttmejer 2006, il. 9.

⁹⁴ Nr inw. B-3661-III.

⁹⁵ Nr inw. B-933-III; B-6702/2-III; B-6702/2-III.

⁹⁶ Nr inw. B-391-III; B-396-III.

⁹⁷ Nr inw. A-153-III.

⁹⁸ Nr inw. B-640-III.

⁹⁹ Nr inw. B-6524-III.

¹⁰⁰ Nr inw. B-2880-III.

Ryciny z książek, tek i albumów

W kolekcji Działu Grafiki znalazło się wiele rycin stanowiących komplety tek graficznych lub pochodzących z albumów wydawniczych, oraz jeden album będący *de facto* destruktem, gdyż ryciny z tej publikacji, oprócz albumu, są przechowywane jako luźne tablice.

Przyjąłem tutaj następującą zasadę noty: najpierw opisuję całość wydawnictwa, z którego pochodzi rycina, następnie podaję znajdujące się w nim tablice, na koniec opisuję rycinę z kolekcji Państwowego Muzeum Historii Religii. W sumie przywołanych zostało siedem takich kompletów. Wśród nich wyróżnia się osiem tablic wykonanych przez Karola Felsenhardta w litografii Adama Dzwonkowskiego przed 1870 r.¹⁰¹ Pochodzą one z publikacji ilustrującej wydarzenia ze Starego Testamentu i obejmującej 39 litografii¹⁰². Oprócz wielokrotnie powtarzanej informacji o autorze i liczbie zrobionych przez niego litografii, nigdzie w literaturze poszczególne plansze nie zostały opisane. Kolejna pozycja to 11 tablic z cyklu *Wojna* Artura Grottgera (1837–1867) odbitych w Zakładzie Litograficznym Richarda Paulussena w Wiedniu (zakład czynny 1889–1906)¹⁰³. Pomimo że cykl jest znany, rzadziej pojawia się edycja wiedeńska.

Warto też wspomnieć o dwóch zestawach reprezentowanych przez 4 ryciny, których wspólną cechą są te same pieczęcie własnościowe. Na awersie każdej z nich znajduje się niebieska okrągła pieczęć: *BIBLIOTHECA SEMINARII MAIORIS PIŃSK*. Na rewersie dwóch rycin dodatkowo niebieska pieczęć Zygmunta Łozińskiego (1870–1932), uznanego działacza niepodległościowego: *DAR BISKUPA / Z. Łozińskiego*. Pierwsze dwie pozycje to *Władysław Biały w Dijon* anonimowa heliograviura według Jana Matejki (1838–1893) wydana przez Kaiserlich-Königliches Militär-Geographisches Institut w Wiedniu w 1886 r.¹⁰⁴ oraz fotodruk z 1886 r. *U podnóża sztuki* Edwarda Trzemeskiego (1843–1905) według Czesława Jankowskiego (1862–1941). Oba przedstawienia pochodzą z wydanego w dwóch zeszytach *Albumu artystycznego* (z. 1 wyd. 1886; z. 2 wyd. 1887). Kolejne dwie tablice pochodzą zaś z albumu Konstantego Górskiego (1868–1934) *Sybir, wizje przeszłości*, wydanego w dwóch tomach, po 5 tablic w 1911 i 1912 r. przez „Tygodnik Ilustrowany”. Tablice należą do serii drugiej z 1912 r. i przedstawiają obrazy Górskiego *Powrót*¹⁰⁵ oraz *Pacierz*¹⁰⁶. Cztery grafiki, które może ze względu na to, że są reprodukcjami nie znajdują miejsca w żadnych opracowaniach czy na wystawach, są jednak ciekawe, gdyż mają pieczęć własnościową i dzięki temu zasługują, by znaleźć się w tym katalogu.

Tę część katalogu uzupełniają tablice ze zdekompletowanego *Albumu malarzy polskich* Henryka Struvego (1840–1912) wydanego w 1884 r.¹⁰⁷ Album zawiera 24 tablice¹⁰⁸, jednak w Pań-

¹⁰¹ Nr inw. B-2102/1-7-III; B-2797-III.

¹⁰² *Katalog książek* 1870, s. 3; „Kurier Codzienny” 29 I 1870, nr 12; Tessaro-Kosimowa 1973, s. 87; SAP, t. 2, s. 206–207.

¹⁰³ Nr inw. B-6416/1-III.

¹⁰⁴ Nr inw. B-600-III.

¹⁰⁵ Nr inw. B-597/1-11-III.

¹⁰⁶ Nr inw. B-597/2-III.

¹⁰⁷ Nr inw. B-7762/2-III.

¹⁰⁸ Estreicher XIX Nowe wyd., t. 1, s. 75.

stwowym Muzeum Historii Religii w Petersburgu znajdują się 23 plansze, z czego osiem jest luźnych. Publikacja ta jest bardzo znana i wielokrotnie notowana w zbiorach polskich. Z kolejnego albumu, niezwykle popularnego dzieła Piotra Stachewicza (1858–1938) *Boży Rok* (1907) pochodzi jedna tablica¹⁰⁹.

Dział zamyka zbiór luźnych odbitek graficznych. Jest to 12 akwafort wykonanych w 1841 r. przez uznanego artystę Kajetana Wincentego Kielisińskiego (1808–1849) i opublikowanych w *Zbiorze praw litewskich od roku 1389 do 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563* (Poznań 1841).

Karykatury

Niewielką, ale niezwykle interesującą grupę tworzą cztery karykatury zupełnie nieznane w polskiej literaturze. Przeznaczone one były do gazety „Bezbożnik” (Безбожник), miesięcznika wychodzącego w Związku Radzieckim w latach 1922–1941, wydawanego przez Związek Wojujących Bezbożników. W latach 1923–1931 dodatkowo ukazywał się dziennik „Bezbożnik przy pracy” (Безбожник у станка), zawierający czarno-białe i kolorowe obrazy. Znaczna część archiwum tego czasopisma trafiła do Państwowego Muzeum Historii Religii w Petersburgu. Na trzech karykaturach widnieje postać Józefa Piłsudskiego¹¹⁰, czwarta zaś dotyczy Polaków uciekających w 1939 r. przez granicę z Rumunią¹¹¹.

Varia

Varia to 45 obiektów, które trudno było zakwalifikować do wymienionych wyżej grup, przede wszystkim ze względu na ich różnorodność. Znalazły się tutaj dyplomy, świadectwa, odezwy, modlitwy, ale też reprodukcje obrazów, rzeźb, monet, wnętrza. Obiekty te zwracają uwagę zwłaszcza ze względu na zaakcentowanie różnorodnych ścieżek badawczych, jakie można w ich przypadku podjąć.

Nade wszystko warto zwrócić uwagę na osoby, których nazwiska występują na drukach. Są to często niezwykle barwne i niestety zapomniane dziś postacie. Dwa obiekty dotyczą ks. Witolda Czeczotta (1856–1929), którego biografia skupia w sobie zarówno dzieje Petersburga, Warszawy, jak i Pińska przełomu wieku XIX i XX¹¹². Prawnik, filozof, muzyk – uczeń Franciszka Liszta, zaangażowany był w działalność patriotyczną i kulturalno-naukową Petersburga¹¹³.

¹⁰⁹ Nr inw. B-6304-III.

¹¹⁰ Nr inw. B-3180/147-III; B-3180/207-III; B-3180/154-III.

¹¹¹ Nr inw. B-3180/87-III.

¹¹² Bubień 1985.

¹¹³ Nr inw. A-154-III.

W kręgu jego rodziny pojawia się też nie mniej interesująca postać – biskup Zygmunt Łoziński zmarły w opinii świętości i pochowany w katedrze pińskiej¹¹⁴.

Pierwszy obiekt związany z ks. Czeczottem to pięknie wydany dyplom stwierdzający przyjęcie do Arcybractwa Nieustającej Adoracji Przenajświętszego Sakramentu przy kościele Sakramentek w Warszawie wystawiony 28 czerwca 1883 r.¹¹⁵, podpisany m.in. przez Wincentego Teofila Popiela (1825–1912), arcybiskupa i metropolitę warszawskiego w latach 1883–1912. Drugi obiekt to drukowana w Pińsku klepsydra ks. Witolda Tadeusza Marii Czeczotta¹¹⁶, zamykająca biografię tego niezwykłego człowieka. Kolejne dwa druki dotyczą potwierdzenia autentyczności relikwii oraz diecezji mohylewskiej, arcybiskupa metropolity Ignacego Pawłowskiego (1776–1842) i arcybiskupa Wacława Żylińskiego (1803–1863)¹¹⁷.

Warto podkreślić, że czasem niepozorny dokument odkrywa dzieje kilku postaci, tak jak w wypadku Pamiątki Generalnej Komunii Świętej¹¹⁸. Dzięki temu udało się odnaleźć dane osoby, dla której było wystawiane świadectwo, oraz księży je sygnujących.

Dwa obiekty z grupy Varia związane są z datkami zbieranymi na konkretny cel. Są to interesujące dokumenty mogące zwrócić uwagę na historię zabytku, wskazując kiedy dany obiekt potrzebował zakupu nowych elementów wystroju lub renowacji. Pierwszy z nich to odezwa dotycząca składki na dekorację kaplicy w Połocku¹¹⁹. Tu ciekawym uzupełnieniem są odręczne adnotacje w języku polskim. Jedna to spis warzyw do kupienia, druga – autorski komentarz dotyczący treści odezwy. W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na może prozaiczny problem, który nie do końca jest brany pod uwagę przy opracowywaniu zbiorów, szczególnie z terenów wschodnich, mianowicie język dokumentu. Tutaj jest to polski, wobec czego wielu badaczy na Wschodzie nie jest w stanie ocenić treści i wagi tego dokumentu, ponieważ nie znają naszego języka. Drugie z interesujących przedstawień to *Pamiątka złożonej ofiary na budowę kościoła św. Kazimierza w Petersburgu*¹²⁰, gdzie ponownie mamy do czynienia z ciekawą historią obiektu i wymienionymi w treści postaciami.

Trzy niepozorne reprodukcje przedstawiają z kolei rzeźby Bolesława Biegasa (1877–1954) z wystawy, która odbyła się w Petersburgu w 1903 r.¹²¹ Na obecnym etapie badań nie jest znany jej katalog, a jedynie krótkie wzmianki zamieszczone w prasie. Otwarte pozostaje zatem pytanie czy te trzy karty są fragmentem katalogu wystawy czy też powstały niezależnie. Ze względu na charakter druku można jednak podejrzewać, że jest to ta pierwsza możliwość. Warto także zwrócić uwagę na reprodukcję obrazu Juliana Maszyńskiego (1847–1901)¹²², który nie został do tej pory odnotowany w bogatym dorobku artysty.

¹¹⁴ Nr inw. A-154-III.

¹¹⁵ Nr inw. B-7599-III.

¹¹⁶ Nr inw. A-154-III.

¹¹⁷ Nr inw. A-1106-III; A-1612-III.

¹¹⁸ Nr inw. A-87-III.

¹¹⁹ Nr inw. B-6437-III.

¹²⁰ Nr inw. B-6427-III.

¹²¹ Nr inw. B-1141-III; B-1142-III; B-1143-III. Za wiadomości dotyczące rzeźb Bolesława Biegasa dziękuję p. Anecie Czarneckiej z Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie.

¹²² Nr inw. B-598-III.

Ciekawymi obiektami są też powstałe przed 1939 r. tablice z figurami do wycięcia, można z nich złożyć szopkę bożonarodzeniową¹²³. Ze względu na swoje przeznaczenie tego typu rzeczy właściwie się nie zachowywały.

Podsumowanie

Polonika w Dziale Grafiki Państwowego Muzeum Historii Religii w Petersburgu to pierwsze tak duże i całościowe opracowanie tej kolekcji. Dotychczas wiadomo było jedynie o znajdującym się w niej ołtarzu pochodzącym z kaplicy Zamku Królewskiego w Warszawie. Zbiory graficzne tak naprawdę są niejednorodne i obejmują rozmaite obiekty, w tym także fotografie, druki czy wyszywanek, co sprawia, że trzeba tu było zastosować różną metodologię i różny układ katalogu, ale to otwiera też wiele ścieżek badawczych. Zbiory te dają okazję zaznajomienia się z rzadko spotykaną ikonografią, nowymi egzemplarzami odbitek litograficznych, unikatowymi fotografiami sprzed 1939 r., a również przywołują dokumenty królewskie z XVI–XVIII w. Gros z nich nie było do tej pory znanych i są publikowane po raz pierwszy. Opracowane obiekty budują historię miejsc i ludzi lub uzupełniają ją o nowe, nieznane wątki. Można też na podstawie zebranych poloników w muzeum petersburskim badać zarówno pobożność i sztukę religijną XIX w., jak i wykorzystywanie różnych technik graficznych (drzeworyt, litografia, oleodruk) w celach komercyjnych związanych z warsztatami produkującymi m.in. dewocjalia.

Podziękowania

Niniejsza praca mogła powstać dzięki przyznaniu w 2019 r. indywidualnego grantu Instytutu POLONIKA, który pozwolił na przeprowadzenie szeroko zakrojonej kwerendy w zbiorach Państwowego Muzeum Historii Religii w Petersburgu, w poszukiwaniu znajdujących się tam obiektów związanych z Polską. Ze względu na profil zainteresowań własnych, w pierwszej kolejności poznałem zbiory grafiki, a następnie jedynie rozpoznałem temat poloników.

Za umożliwienie mi prac nad tym zbiorem chciałbym przede wszystkim podziękować pani Dorocie Janiszewskiej-Jakubiak, dyrektor Narodowego Instytutu Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA oraz panu dr. Karolowi Guttmejerowi, szefowi Programu Strategicznego Badania Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą. Szczególną wdzięczność winien jestem dyrekcji Państwowego Muzeum Historii Religii w Petersburgu – pani dyrektor Ljubow Aleksandrownej Musienko i zastępcy dyrektora ds. nauki pani Jekaterinie Aleksandrownej Terjukowej. Za życzliwe przyjęcie w Petersburgu dziękuję też wszystkim pracownikom muzeum. Podziękowania za pomoc w opracowaniu kolekcji niech przyjmą następujące osoby: Agnieszka Barlak i Renata Słoma z Zakładu Zbiorów Ikonograficznych Biblioteki

¹²³ Nr inw. B-250/2-4-III; B-204-III.

Narodowej, dr Dorota Piramidowicz z Instytutu Sztuki PAN, Aneta Czarnecka z Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, ks. prof. UKSW dr hab. Janusz Nowiński SDB. Za cierpliwość i wyrozumiałość chciałbym podziękować swojej rodzinie: żonie Ani i synowi Witkowi.

Szczególne podziękowania kieruję do pani Nataszy Susłowej kuratorki zbiorów grafiki w Państwowym Muzeum Historii Religii w Petersburgu, bez której cała „przygoda z Petersburgiem” nigdy nie doszłaby do skutku, na co wpływ miało nasze przypadkowe spotkanie kilka lat temu w Warszawie. Zaowocowało ono ideą powstania niniejszego katalogu.

Schemat not katalogowych dla poszczególnych części katalogu

Ze względu na różne rodzaje opisu dla każdego działu przyjęto podobne aczkolwiek w kilku wypadkach różniące się zasady opisu. Dla wszystkich rodzajów zbiorów wymiary zostały podane w centymetrach (wysokość x szerokość). Jeżeli rycina występowała w kilku egzemplarzach o tych samych wymiarach to są one podane w główce po technice, jeżeli się różniły to wymiary podane są niżej przy opisie cech egzemplarza. Podłoże opisano tylko w dziale rękopisów ze względu na złożoność tych dokumentów, w pozostałych rodzajach zbiorów nie uwzględniono rodzaju podłoża, ponieważ w większość obiektów jest ono papierowe, podano je jedynie, gdy jest inne. Dane dotyczące autorów oraz nazw zakładów litograficznych i wydawnictw, ujednolicono na podstawie słownika języka haseł przedmiotowych stosowanych przez Bibliotekę Narodową i NUKAT oraz VIAF (Virtual International Authority File), a także na podstawie *Słownika artystów polskich i w Polsce działających*. W związku z niejednolitym zapisem w powyższych słownikach, przy podaniu nazw zakładów litograficznych zawsze pierwsze dwa słowa pisane są wielką literą: Zakład Litograficzny.

Zbiór Rękopisów został opisany na podstawie informacji zawartej w podanej w opisach bibliografii. Po tytule dokumentu podano datę jego powstania, numer inwentarza, następnie wymiary oraz opis podłoża i materiału. W dalszej części znalazł się opis treści dokumentu.

Zbiór Pocztówek ułożono alfabetycznie według tematów, a wewnątrz nich alfabetycznie według autorów wzoru, poczynając od anonimów. Ujednolicono tytuły przy grupie pocztówek dotyczących Świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy. W opisie przyjęto zasady według opisu Formatu Marc 21 dla dokumentu ikonograficznego, przyjętego przez Bibliotekę Narodową.¹²⁴ Kolejno podano tytuł, autora wzoru, miejsce wydania, nazwę wydawcy oraz datę powstania obiektu, rodzaj obiektu, wymiary, numer inwentarza, opis i bibliografię, jeżeli była odnotowana.

Zbiór fotografii katedry ormiańskiej we Lwowie ułożono według kolejności sygnatur nadanych przez Muzeum Historii Religii w Petersburgu, tytuły ujednolicono na podstawie publikacji Joanny Wolańskiej, *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902-1938*, Warszawa 2010. W opisie kolejno podano tytuł, autora, datę powstania, rodzaj dokumentu, wymiary, numer inwentarza, opis oraz bibliografię.

Dla pozostałych rodzajów zbiorów nie ujętych powyżej, przyjęto następujące zasady opisu. Kolejno podano tytuł, autora, autora wzoru, nazwę wydawcy, drukarza, datę powstania obiektu, rodzaj obiektu, wymiary, numer inwentarza, sygnaturę, opis z odniesieniem do publikacji z jakiej pochodzi obiekt i z cechami charakterystycznymi dla danego egzemplarza (pieczętki, adnotacje, egzemplarze do porównania) oraz bibliografię.

¹²⁴ *Format MARC 21* 2008.

Summary

Polonica in the collections of the State Museum of the History of Religion in Saint Petersburg

Tomasz Jakubowski

So far polonica gathered at the State Museum of the History of Religion in Saint Petersburg has been studied very briefly and randomly. Thanks to the inquiry carried out in May 2019, it was possible to distinguish a substantial and interesting collection of about 400 objects stored in the Department of the Religions of the West. Graphics (Религии Запада. Графика). The collection is diverse and reflects the history and character of the museum.

Polonica

Polonica can be found in numerous departments of the State Museum of the History of Religion in Saint Petersburg. Separating them troubles curators as these are often single objects from a large collection, as in the case of Judaica. Thanks to the language of the document in the catalogue description, it is sometimes possible to distinguish such a group.

Despite the availability of specialists, the State Museum of the History of Religion is not able to deal with polonica. Like many other museums in the world, it puts the most valuable objects for their culture in the first place, and only then come those from other countries. Sometimes it is a pure coincidence that arouses more interest in a given collection. This happened when an altar from the chapel of the Royal Castle in Warsaw was discovered at the State Museum

of the History of Religion (inv. no. B-8497-III). This led to the cooperation of the curators from both institutions, Anna Saratowicz-Dudyńska and Danuta Szewczyk-Prokurat with Raisa Raskowa, who described the history of this facility in detail. Apart from the Department of Graphics, which served as the basis of my research, I also managed to obtain some information about the departments of old prints and Judaica, which is worth mentioning.

The Department of Old Prints houses about 200 books, a large part of which is described in the museum's online catalogue. The books have been developed thoroughly, thanks to the bibliography by Karol Estreicher, which was primarily used for this purpose. They have various provenance signs, including supralibros. The collection includes 15 books related to the Sapieha family that are not known in the literature on the subject. Another 13 books come from the Imperial Roman Catholic Theological Academy in Saint Petersburg, which educated priests mainly from the territory of the former Grand Duchy of Lithuania.

The Judaic Department holds the painting *Murder in Zhytomyr* (inv. no. E-712-VII), which is considered missing and has not been mentioned in the literature so far. On the basis of the latest research by Joanna Tokarska-Bakir, which was included in the publication *Legend about blood*, it can be concluded that the painting that depicts the ritual murder in Zhytomyr is identical to the painting in the collection of the Archbishop of Lviv, Mikołaj Ignacy Wyżycki (1698/1710–57) and comes from the church in Zboriv.

Department of Graphics

This department houses approx. 14 thousand objects. A query by Natasza Susłowa, curator of the collection, revealed about 1,000 objects that could be defined as polonica. During the selection process, the following criterion was adopted: an object originates the former Polish lands within the borders of the Second Polish Republic; an object contains inscriptions in Polish, Latin, Russian, German or another language, but the representation of a person, building, event is closely related to Poland, its culture and history.

Having reviewed the resources from the Museum, the author selected and classified 429 inventory items to be included in the catalogue. The remaining 650 items which were rejected include reproductions of mainly Italian paintings from albums published before 1939 (about 150 items) among others. These could be found as loose copies and in folders, but glued to the pads, they showed no provenance marks. According to the inventory, they predominantly came from the Higher Theological Seminary in Pinsk.

The last group of objects not included in the catalogue, although not entirely, is the set of the so-called holy pictures and small prints with prayers and occasional prints. This group included about 120 so-called holy pictures, many of which date back to the second half of the twentieth century, and even its very end, during the pontificate of Pope Francis. I have included a few older examples in the catalogue to emphasize not only their presence among the polonica of the Department of Graphics, but also their potential for research. I did the same in the case of occasional prints and prayers. The catalogue includes those that could be asso-

ciated either with historical events or with specific people, e.g. thanks to a handwritten dedication on the reverse. Sometimes it is the only trace of a human contained in a seemingly insignificant entry.

Other objects from which the selection was made include around 200 oleo prints published in Częstochowa and in Silesia, at the printing house in Nowa Ruda located within Germany at that time. From this group, 64 objects, for which the definition of polonica is most appropriate, entered the catalogue. These are prints closely related to the Polish or German territories, and currently located within Poland, such as Wambierzyce. All these objects are of Polish provenance and come from the collections of churches located in the territory of the Second Polish Republic.

Catalogue

After such a selection, the number of polonica from the Department of Graphics at the State Museum of the History of Religion in Saint Petersburg included in the catalogue amounted to 429 inventory items. They constitute an extremely diversified material that influenced the layout of the catalogue which is divided into 13 chapters. On the one hand, the most appropriate criterion for the division was the type of collection, i.e. manuscripts, folk woodcuts, oleo prints, postcards and photographs, which were then arranged alphabetically according to themes. The Lipiński collection was distinguished separately mainly because his name is not listed in the literature on the subject. For the other types of collections that do not fit into the above mentioned categories, I have adopted an iconographic criterion distinguishing such subjects as the images of the Virgin Mary, Christ, saints and blessed, as well as portraits of clergy and lay people. Historical places and events as well as groups of engravings from publications, folders and albums were treated separately. A separate and the largest part of the alphabetically arranged topics are *Varia*, which includes all kinds of leaflets, diplomas or occasional and official prints.

While looking for a model publication that would help in arranging and developing the catalogue, I did not come across any publication which would describe, for example, the resources of Polish diocesan museum housing similar collections. Therefore, I would like to emphasize that the adopted division of the collection of polonica from the Department of Graphics of the museum in Saint Petersburg results directly from my long-term practice in developing and cataloguing graphics. This is the first attempt in Polish literature to systematize collections of such a diverse type housed in one department of a given institution.

Apart from manuscripts, the objects included in the catalogue come mostly from the second half of the 19th century, few of them were created in the 18th century, and some more in the interwar period. In this context, it should be emphasized that the 19th-century graphic production has still not been thoroughly studied and recognized, especially when it comes to devotional items. The lack of studies in this regard was particularly burdensome, therefore, for most of the objects, there are no bibliographic references.

Manuscripts

The collection contains 16 objects. It starts with 10 parchment documents from the Higher Theological Seminary in Pinsk. These are three privileges, one signed by Queen Bona and the other two by King Władysław IV. This group also included two letters of Pope Clement XI and five bulls concerning the appointment of Josaphat Parysowicz (ca.1670–1732), guardian of monasteries in Pinsk and Łopienica, provincial of Lithuanian Franciscans in 1709–12, bishop of Baku (Bacău, Romania).

Another document, confirmation of the rights granted by previous rulers to Orthodox monks for the use of the Saint Saviour monastery and the Holy Trinity in Drohiczyn on the Bug river, was signed by Stanisław August Poniatowski in 1780. The museum acquired it after 1947 from the liquidated Central Museum of the History of Religion and Atheism in Moscow and everything indicates that it was not a part of the so-called Pinsk documents.

The collection also includes four certificates of authenticity of relics (the so-called originals) issued by the bishops who signed them. The first is a copy of a letter from 1837 signed by the Archbishop Ignacy Pawłowski (1776–1842), the other three were signed by Archbishop Kazimierz Dmochowski (1780–1851) in 1847. Each document contains a list of names of saints whose relics were placed in the reliquaries, and their general description. The collection of manuscripts finishes with the document of Pope Pius X (pontificate 1903–14), concerning the granting of indulgences to the church of St Francis in Saint Petersburg and for the image of Our Lady of Perpetual Help venerated therein.

Folk woodcuts

This section of the catalogue includes only eight representations which were further divided into two parts. The first consist in formally uniform woodcuts with similar dimensions and coloured with the same paints in the same colours. This suggests that they came from one source and could have been part of a larger collection. Upon closer analysis, it turned out that the catalogued four woodcuts are unique representations and, in such a version, have not been noted in publications.

The second part is the work of Grzegorz Skowroński, who was associated with the Grand Duchy of Lithuania around 1740. They show Our Lady of the Gate of Dawn, Jesus of Nazareth from Dowian and the print of *Songs to Juda by Tadeusz*.

Polish folk woodcuts are one of the most interesting topics in the history of Polish graphics. At home, they fulfilled apotropaic functions, and thus protected against evil, plagues and diseases, giving hope for a happy birth and good harvest. So far, folk woodcuts have been a little-known phenomenon in Poland.

Oleo prints

The state of research on oleo prints looks even worse, as they still do not have professional literature in Polish, even though they constitute an extremely interesting part of graphic production in the nineteenth and twentieth centuries. Most of the detailed studies originated in Germany, and so far the publication 'Elfenreigen, Hochzeitstraum. Die Öldruckfabrikation 1880–1940' by Wolfgang Brückner published in 1974 has remained the fundamental, albeit small in volume, compendium of knowledge on this subject. In Polish literature, this topic has mainly been discussed in articles by Elżbieta Oficjalska, who based her thoughts on German publications.

Oleo prints were intended mainly for pilgrims and traders at church fairs. As colourful, large-format and hand-painted representations, often with embossed frames, they served as an excellent souvenir. Attractive and cheap, they were a frequent decorative element complementing the decor of poor burgher houses, and above all, rural cottages. Apart from the low price, the advantage of oleo prints was their durability. Thanks to a wide range of topics, mainly religious, their function was primarily devotional and they formed part of home altars.

The group of oleo prints selected for this catalogue include 64 items and is a representative overview of such items; at the same time it is also a large collection that has not been seen on such a scale so far. It mainly contains images of saints and representations of Virgin Mary related to specific places and objects of worship. Many of the iconographic types appearing here have not been elaborated on in more detail, such as the Spiritual Blessing of the House, the Tomb of Jesus Christ or the Tomb of the Blessed Virgin Mary. An interesting and rare subject is the Judgment on Jesus depicted in two engravings.

Postcards

The collection of postcards from the museum in Saint Petersburg can boast 67 polonica. They were created between 1900 and 1939. The collection can be characterized as quite random, and the postcards were added to the collection as individual donations or as part of a larger whole, where they were not the priority material.

The greatest value of this collection is the variety of topics covered, including illustrations of holidays, customs and folk scenes, representations of historical figures and scenes, reproductions relating to literature and art, or views of specific places.

Photographs of the Armenian cathedral in Lviv

The collection of graphics includes 15 photographs by Ludwik Wielżyński (1882–after 1945), which depict Armenian Cathedral in Lviv. The photographs were probably taken in 1929, and

their authorship is evidenced by the excellent quality of the prints and the fact that they have a slightly larger frame than those present in the publication by Joanna Wolańska, *Armenian Cathedral in Lviv in 1902-1938*. These photographs supplement knowledge about the Armenian cathedral in Lviv and another building block added to the work of a recognized Lviv photographer.

Collection of prints by T. Lipiński

A distinctive group consists of 25 figures placed on the boards, most of which have a red or blue stamp: *FROM THE COLLECTION OF PRINTS BY T. LIPIŃSKI*, bearing a handwritten number. All prints are provided on pads of similar dimensions. Markings on the boards, handwritten titles and underlines indicate that they come from the same set, and thus form a coherent whole. The representations include the monuments of Jasna Góra, Kazimierz Dolny, Cracow, Kodeń, Lublin, Okrzeja, Płock, Radom, Sandomierz, Warsaw and Zamość. All prints are dated between 1883 and 1900. Unfortunately, little is known about T. Lipiński, owner of the collection; he is not mentioned in any publications on Polish collectors from the 19th century. This collection is undoubtedly a part of a larger whole and could have been used to study the monuments and places depicted in the prints.

Images of the Virgin Mary

The representations of the Virgin Mary constitute a collection of 45 objects arranged alphabetically according to the iconographic theme. Among the images of the Virgin Mary associated with specific places, the most numerous are Our Lady of Częstochowa (10), Our Lady of the Gate of Dawn (10) and Our Lady of Berdyczow (6). However, those less known from Białynica, Błenna, Czerwińsk, Hodyszewo, Kańsko, Kodeń and Studzienna are particularly interesting. It should be emphasized that the catalogue is an overview of Marian iconography that functioned in the 19th century.

Images of Christ

Another group of images are those related to Christ; these include 20 graphics. An interesting one is the picture which was donated in 1935 for the maintenance of the temple, and it depicts *the Baby Jesus called Koletański from the sanctuary of St Joseph in Cracow*. There are also representations of the Trinitarian figures of Jesus of Nazareth from the Redemption from Slavery. In the case of the representations of *Jesus of Nazareth from Theofilpol* and *Jesus of Nazareth*

from Brahilov, their figures have not survived, and as a result they hold important iconographic messages.

Worth mentioning is also the rare representation of Jesus from Wielka Wola near Paradyż in the Opoczno County. Not very popular topics also attract attention, such as *Christ Blessing the House* or *Jesus Christ knocking on the door*. There were also such topics as the Most Sacred Heart of Jesus, the Baptism of Christ, Entry into Jerusalem, the Last Supper, Veronica and the Crucifixion.

Images of saints and blessed as well as portraits of clergy and laity

The next group includes 43 objects with images of saints, blessed and portraits of clergy and lay people in alphabetical order, and the catalogue finishes with a tableau with groups of representations.

What attracts attention is the series of five lithographs by various artists based on drawings by Wojciech Gerson, which are not listed in the literature on the subject and which depict St Catherine, Bl. Salomea, St Wenceslas, St Jan Kanty and St Wojciech.

The portraits of clergy and laity include, among others Mikołaj Arnold, Samuel Dambrowski, Prince Charles Ferdynand Vasa, Nicolaus Copernicus, Andrzej Chrysostom Załuski, Pope Leo XII and photographs of Pius X. The group of portraits also included tableau-type representations, including *Images of Polish kings*, sheets to be cut with images of Christ and saints, and a set of images of saints.

Localities

This section includes views of 19 towns and churches, as well as monuments and tombstones which can be found there. A significant part of the views are published here for the first time. There is a linocut not listed in the literature depicting the Church of St Charles Borromeo in Pinsk or a colour lithography published in Neuruppin Oehmigke & Riemschneider, which shows the Church of St Raphael the Archangel in Vilnius. The collections of the State Museum of the History of Religion include as many as 11 copies of this print. Worth mentioning are also two lithographs by Ludwik Piechaczek (1824–78) depicting the interior of the church of St Antoni in Radechnica and the view of the Holy Trinity Church in Kobylka from 1859–72. The view of the Camaldolese monastery in Wigry, taken from ‘Przegląd Augustowski’, a unique publication by Alojzy Misierowicz (1825–1905), is also interesting and it has not been published yet.

There are also more frequent representations, e.g. views of the interior of the Chapel of St Casimir in Vilnius from *Album de Wilna* and the engravings by Fryderyk Krzysztof Dietrich (1779–1847) showing tombs in Wawel Castle. Some of the representations refer to

historical events, such as the martyrdom of the Franciscans in Vilnius, moving the relics of St Victor in Warsaw to the church in Janów Podlaski, the apparition of the Blessed Virgin Mary in Gietrzwałd and a rare engraving showing a miracle in French Migné, with extensive commentary in Polish.

Prints from books, files and albums

The collections of the Department of Graphics include many prints that constitute sets of graphic files or come from published albums; there is also one album which has de facto been damaged and the prints coming from it, apart from the album itself, are stored as loose tables.

Among them, there are eight plaques made by Karol Felsenhardt in the lithography by Adam Dzwonkowski before 1870. They come from a publication illustrating the events of the Old Testament and including 39 lithographs. Apart from the repeated information about the author and the number of lithographs he had made, nowhere in the literature have individual boards been described.

This section also includes 11 plaques from the series *War* by Artur Grottger (1837–67), two representations from the *Artistic Album* published as two issues, two plaques from the album *Siberia, images of the past* by Konstante Górski (1868–1934) and one plaque from the work *God's Year* (1907) by Piotr Stachiewicz (1858–1938).

This part of the catalogue is supplemented by tables from the incomplete *Album of Polish painters* by Henryk Struve (1840–1912) published in 1884. The section ends with a set of 12 etchings by Kajetan Wincenty Kielisiński published in the *Collection of Lithuanian Laws from 1389 to 1529 and parliamentary hearings on these rights from 1544 to 1563* (Poznań 1841).

Caricatures

A small but extremely interesting group consists of four caricatures completely unknown in Polish literature. They were intended for the newspaper 'The Godless One' (Безбожник), a monthly magazine published in the Soviet Union in 1922–41 by the League of Militant Atheists. In 1923–31, the daily 'The Godless One at the Workbench' (Безбожник у станка) was also published with black and white and colour pictures. A significant part of the archives of this newspaper ended up in the State Museum of the History of Religion in Saint Petersburg. Three caricatures bear the figure of Józef Piłsudski, while the fourth is related to Poles fleeing across the border with Romania in 1939.

Varia

Varia consists of 45 items that were difficult to classify into the above-mentioned groups, mainly due to their diversity. These include diplomas, testimonies, appeals, prayers, but also reproductions of paintings, sculptures, coins and interiors. These objects attract attention primarily due to the number of research paths that could be further undertaken.

First of all, it is worth drawing attention to the people whose names appear on the prints. They are often extremely colourful characters who, unfortunately, have become forgotten these days. Two objects relate to Priest Witold Czeżott (1856–1929), whose biography focuses both on the history of Saint Petersburg, Warsaw and Pinsk at the turn of the 20th century. Lawyer, philosopher, musician, a student of Franciszek Liszt, he was involved in patriotic, cultural and research activities in Saint Petersburg. A no less interesting figure also appears in the circle of his family - bishop Zygmunt Łoziński, who died considered saint and was buried in the Pinsk cathedral.

Two objects from the Varia group are related to donations collected for a specific purpose. The first is a call for contributions to the decorating the chapel in Połock. The second is a *Memorial of the sacrifice made for the construction of the church of St Casimir in Saint Petersburg*, where an interesting history of the object overlaps with the characters mentioned.

The three inconspicuous reproductions show sculptures by Bolesław Biegas (1877–1954) from the exhibition in Saint Petersburg in 1903. At the present stage of research, its catalogue is not known, apart from brief mentions in the press. Therefore, the question remains whether these three boards were part of the exhibition catalogue or were created independently.

Interesting objects are also plaques with figures to cut out executed before 1939, they could have been used to assemble a Christmas nativity scene. As a result, such things have not been preserved properly.

After the catalogue part, there is a text by Elena Krawcowa and Julia Rogowa, Russian researchers, entitled *Gramoty Pinsk*, presenting the latest state of research on some of the manuscripts described in the first chapter of the catalogue.

Summary

Polonica in the Department of Graphic at the State Museum of the History of Religion in Saint Petersburg is the first such large and comprehensive study of this collection. Until now, it has only been known about the altar from the chapel of the Royal Castle in Warsaw that was recognised as part of polonica collection. The graphic collections are rather heterogeneous and include various objects. Most of them have not been known so far and it is the first time that they are published. The studied objects tell the history of places and people, and supplement it with new and unknown facts.